

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 21 (17350)

2007 чылдың
ФЕВРАЛЬ 20,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.50.
Садар өртэз 4 рубль.

ШАГАА-БИЛЕ БАЙЫР
ЧЕДИРИИШКИНИ

ЭРЭЭН ХАР АЯЛГАЗЫ-БИЛЕ

Тываның хүндүлүг чурттакчы
чону!

Чүректиң ханызындан силерге Чөөн чүк улустарының чыл санаашкыны-биле Азияның төвү бурун черде моорлап келген Чаа чыл — Шагаа байырлалы-биле байыр чедирип тур мен!

Чөөн чүк улустарының чыл санаашкыны-биле Чаа чылды Тывага байырлаары үе-дүптен бээр-ле сагыш-сеткилди болгаш угаан-бодалды чаартып-арыглаары база эрэн хар дамдызының өөрүшкүлүг аялгасы-биле кады кижилерниң чүректинге эки кедилги чуртталга дээш идегелди отчу-гажы долуп эгелээри-биле, хөглүг часты манаары-биле холбашкан.

Бо чырык, хөглүг, чоннуң ынак, хүндүлээр байырлалында ааскежикти, тайбыңны болгаш чаагай чорукту силерге күзедим.

Үнүп келген хүннүң херелдери-биле денге өг-бүле бүрүзүңге кадыкшыл, чедимчелиг чуртталга болгаш чогуумча, турум чорук болгаш даартагы хүнге бүзүрел моорлап келир болзун, силерниң күзөлдериңер боттанзын, сорулгаларыңар бүтсүн база идегелдериңер шыңзыптынзын!

Бо чыл бистиң шуптувуска Тываның болгаш Россияның чечектелип-хөгжүүрүнче угланган тургучука ажыл-иштиң чылы болзун деп йөрээдим!

Ханы хүндүткел-биле,
Тыва Республикада кол федералдыг инспектор
В.ЧЕРНЫШЕВ.

Соңгудалар

ТАНДЫ КОЖУУННУҢ ДАРГАЗЫ СОҢГУТКАН

Танды кожуннуң Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен. Аңаа кожуну чагырганың даргазын соңгаан.

Сессияга 19 депутат олурушкан, оларның 16-зы мурнунда кожуну даргазынга аялгалап турган С.Ч. Ондар дээш бадылаашкынын берген. Чагырга даргазынга кордакчы, 2006 чылдың октябрь 8-те эрткен парламент соңгудаларында ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты В.М. Оюннуң бүзүрөттүргөн кижизи турган башкы С.В. Псарева дээш чаңгыс депутат бадылаан. Кандидат, кожуну чагырганың көдээ ажил-агый эргелиниң начальниги Х.Х. Тембрел дээш чаңгыс-даа депутат бадылаан.

Ынчангаш Сергей Чорбаевич Ондар кожуну чагырганың даргазынга ийи удаа соңгуткан. Кожунуң Төлээлекчилер хуралының сессиязынга кожуну даргазынга аялдаары-биле кордап турарларны чугаалажып турар үеде депутаттар, сумулар чагыргаларының даргалары, күш-ажылчы коллективтерниң удурткучлары санал бергеш, олар колдуунда шуптузу Сергей Ондарның кандидатуразын деткээш, аңаа мурнунда салдынган берге сорулгаларны чедишикниң шийтирлеп шыдаар арга-дуржулгалыг, организаакчы талантылыг, бедик мергежилдиг удурткучу деп үнелелди бергенер.

Бистиң корр.

Шалыпкын чөвүлел хурал

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫН ДОЛГАНДЫР ТУРГУСТУНУП КЕЛГЕН БАЙДАЛДЫ ЧУГААЛАШКАН

Февраль 17-де, субботада, Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы Шериг-оол Ооржак республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының, ТР-ниң Соңгудалда комиссиязының, Кызыл хоорайның девискээр соңгудалда комиссиязының удурткучулары-биле Кызыл хоорайның девискээр соңгудалда комиссиязын долгандыр тургустунуп келген байдалдың талазы-биле чөвүлел хуралды эрттирген. Ооң ажылынга

федералдыг инспектор Т.Д. Монгуш база киришкен.

Хуралдың аксын ажыдып тура, Шериг-оол Дизижилович республикада тургустунуп келген политиктиг байдалдың, удавас эртер катап соңгудаларның, политиктиг күштерниң хөделишикнериниң дугайында сайгарылгалыг делгереңгей чугааны кылган. Ооң сөзүглелин адаанда долузу-биле чырыттывыс.

Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының удурткучулары-биле чөвүлел хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ЧУГААЗЫ

Чөвүлел хуралдың хүндүлүг кижикчилери!

Эрги спикер турган В. Оюнга баштаткан, Россияның амыдырал партиязындан соңгуттурган депутаттар бөлүү ажылгалы өске үүлөгө эң төлөптиг карак кызыл чоруу-биле парламентиниң адаккы палатазының ажылынга сагышты-биле шаптыктааш турупкан. Олар мээң чарлыым-биле бо чылдың февраль 15-те чыылдырган Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының ээлчег чок хуралын дагын катап үскеннер.

Кандыг-даа арга-хоргаларны ажылгап тургаш Хоойлужудулга палатазының даргазының олудун бодунга кадагалап арттырарынче чүткүп база соңгудалар соонда тургустунуп келген политиктиг байдалдарда ону чедип алыры болдунмазын билбишаан, Оюн бодунуң эрге-чагыргаже чүткүүр күзелинге таарыштыр чонунуң эрге-ажыктарын садып, Чеди-Хөл кожунуң соңгукчуларының бүзүрелин мегелеп, парламент кризизи деп адаар кризиси кара өжегерээн сагышты-биле тургускан. «Соңгукчуларның эргелериниң камгалалының дугайында, Кызыл хоорайның беш соңгудалар округунуң талазы-биле соңгудаларның түннелдеринге хамаарыштыр суд шийтирлерин манап алырының эргежок чугулазының дугайында» каас-коя сөстөрүң артынга чаштынып алгаш, ол РАП-тан депутаттарны шын эвес меделеп, оларны бодун долгандыр эвилелдээр аргалыг болган.

Ынчалзажок, үелер эртип, хамык чүүлдер бодунуң туруштарына кирип эгелээн. Ынчалза-даа доктаап боданырынга база угаан-медерел киреринге Оюнга болгаш оң сурукчуларының эң бердинген кезээнге эрги «бузуттуг чүүлдер» арга бербейн турар. Эрткен чылдың октябрьда соңгудаларның үезинде РАП-тан кандидаттарның кылганы массалыг хажыдышкынар соңгукчуларны хээлиээр, оларже базыышкын кылып, ажы-биле коргудар болгаш мегелеээр кижжи көрүп көрбээн чүүлдерже шилчий берген. Республикаже кири сөөрткен 12 млн. рубльдиң база «Шивилиг» эрттирилге черинге хайгааракчылар деп адаттырган 89 кижилиг автобустарны доктааткан төөгүнү сактып көрээлиңер, ол кижилерни республикаже чедиреринге эвээш-ле

дизе 9 млн. рубль чарыгдаттырган. Ол бүгүнү кым төлээнил база РАП-тан «шынныг чоруктуң камгалакчылары» кымның мурнунга харыы тударлары? Хоойлужудулга палатазында эрге-чагырганың быраларын чидирип алгаш, Оюн аңаа буян чедирген кижизи-биле канчаар санажырыл?

Оон аңгыда, Оюнга болгаш оон сурукчуларынга Хоойлужудулга палатазында боттарының туруштарын база бир чылдагаан-биле кадагалап арттырары чугула турган. Бирги чыыштың парламентиниң адаккы палатазының ажыл-чорудулгазының үезинде оларның тырыкылап турган «херекчигештери» хөйүнү караанга көскү болу бээр оларга дыка-ла күзенчиг эвес. Күрүне Думазының депутаттар бөлүүнүң эгелээшкени-биле Россия Федерациязының Саналга палатазының чорутканы хыналда Хоойлужудулга палатазының эрги удуртулганың чүгле сөөлгү чылда болдурган хөй санның сан-хөө болгаш организас-эрге-хоойлу хажыдышкынарны илереткен. Эрги спикер Оюн палатаның аппаратының болгаш ажил-агый эргелиниң сан-хөө-ажыл-агый ажыл-чорудулгазының хыналдазынга республиканың ревизорларын чүнүң ужун кызып-кылайып чагдатпайн турганы бүгүде билдингир апарган. Чүгле харын Россияның Саналга палатазының удурткучу С.В. Степанниң илеткелдинге резолюция салган чурттуң Президентизи В.В. Путинниң холгаарлаашкыны бистиң прокуратуравысты шимчендирген, ооң ыйыдышкыны-биле Сан-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле республиканың албаны, амна харын, бирги чыыштың Хоойлужудулга палатазының 2002-2005 чылдарның дургузунда ажыл-чорудулгазын хынаар аргалыг болган. Оон түннелдерин чүгле эргежок чугула бүгү инстанцияларга дыңнадыр эвес, а бүгү албаты чонга албан чарлаар.

Оюн болгаш оон бөлүгөжилгези чүгле «сарыг» солуннарның — конвизчи-бичелдейжи «Рискиниң» база оюнчу «Новости Тувының», «Новый век» телеканалдың экранында доктаамал «шыпыраңнаашкынар» болгаш соңгукчулар мегелээр күженишкени-биле ызыртынып турар туружун чидирип бар чыдарын

билип турарлар. Экранга шыпыраңнаары база-ла эвээш эвес акша-төгериң негээр болбайн аан.

Ынчалзажок, кайгамчык улуг күженишкениңерни үндүрүп турза-даа-ла, республиканың чурттакчы чонунуң ортузунда бөлүгөжилгениң ат-алдары сыыладыр бадый эгелээн. Чүнүң-даа мурнунда, ол дээрже Оюннуң талалакчыларының Танды, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Бай-Тайга кожуннарга база Ак-Довурак хоорайга тус черниң соңгудаларында долузу-биле аштырганы-дыр. Оларның азыг бүрүзүңге алгыржып-кускуннашканы РАП-чыларның октябрьда «тиилелгези»-даа олигарх В. Урбанниң акшазы-биле садып алдырган болгай. А кайда соңгудалар шынчы эрткен-дир, чижээлээрге, Төлээлекчилер палатазынче — РАП-тың түннелдери көзүлдүр-ле чавыс, парламентиниң үстүкү палатазының депутаттарының 90 ажыг хуузу «Чаңгыс демниг Россияның» кежигүннери болгаш талалакчылары-биле төлээлеттинген.

Оон аңгыда, Оюн Россияның Президент Администрациязынче кириери-биле республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң — Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин онаарынга кордакчылар шынарлыг кандидаттар даңзызынче ону кирибээнинге, а оон соонда В.В. Путинниң бодунга өжүккөн. Ооң «Администрацияга чугаалажыга сагыш ханганын» көргүзөр дээр күжени арга-чадаарданың пиар-көжү болгаш «кошкак оюнда арнын кадагалап арттырар» дээр чаржынчыг оралдажышкыны-дыр.

Хоорайның беш маргылдаалыг соңгудалар округунуң талазы-биле Россияның Дээди судунуң шийтирлериниң түннелдеринге алызында барып бүзүрел чок болгаш РАП-тан ажил үзүкчүлери мартта эртер соңгудаларга ынанып турарлар. Кызыл хоорайның Девискээр соңгудалда комиссиязын долгандыр хир-чамныг даашимээн, ыймактажыг эгелээн, оон кежигүннерин Оюннуң бөлүүнүң талазы ыйыткаш туруп берген. Тыва Республиканың Соңгудалда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуштуң принцип чок чоруун ажылап алгаш, олар хоорайның Девискээр соңгудалда комиссиязының даргазының албан-дужаалыныче

С.С. Конвизтин фирмаларының бирээзиниң бухгалтери А.А. Иванованы «ыйыдып кирире» бергенер. Ынчалзажок, каш хүн эрткенде девискээр соңгудалда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннериниң билдирешкенин езугаар база Күрүне Думазының Даргазының оралакчызы В.В. Жириновскийниң дилээ-биле республиканың Соңгудалда комиссиязы хоойлужудулганы каржызы-биле хажытканының ужун РЛДП-ниң кежигүнү болуп болгаш ук партияның баштыңының үзел-бодалы-биле, партияга сагылга-чурумунуң болгаш этиканың нормаларын хажыткан А.А. Иванованы албан-дужаалдан хостаар ужурга таварышкан. Оппозицияның киригени-биле Кызыл хоорайның Девискээр соңгудалда комиссиязының составынче бадылаар эргелиг кежигүн кылдыр Марта Кимовна Базыр соңгуткан. Ооң аялгалап турары «Отделстрой» КХН-де 21 кижжи бар. Ынчалзажок кириген протоколда Кызыл хоорайның девискээр соңгудалда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүң кандидаты депшидериниң талазы-биле хуралга аялдакчыларның чүгле үжү олурушканын айтыркан. Хоорайның соңгудалда комиссиязының даргазы Е.В. Масловтуң кириген билдирешкени-биле республиканың ИХЯ-зы протоколдуң шын-мегезин хынаан, оон үезинде коллективке кандыг-даа хурал болбааны илерээн, а үш ат салган кижиниң ийизи боттарының хол үжүүндөн ойталаан. Ынчал кээрге, документини мегелеп кылган болуп турар, ону амгы үеде истеп турар. Кезек үеде ийи назы четпээн уруглуг М.К. Базырны та чажырып турганы ол, та комиссияның ажылын организас чок болдурары-биле оон хуралдарында бардырбазы-биле чаштынарнынче албадап турган чүве, оон кайда-чүдези билдинмейн турган. Комиссияның хуралдарын ол ышкаш Г.И. Атаманова, А.А. Иванова, И.Д. Монгуш, Р.А. Ооржак бойкоттап турганнар, ыңдыг чүүл оюнчу бөлүгөжилгениң талазында Хоойлужудулга палатазының хуралдары бойкоттааны-биле кара олчаан. Түннелинде кандидаттарның бүрүткелди ийи хүн улаштыр эгелээш. Бөгүн М.К. Базыр көстүп келген. Бо бүгү «күскелер хербектежин» чүнүң ужун эгелээшил? Үзел билдингир.

(Уланчызы 2-ги арында).

Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органның удуртукчулары-биле чөвүлел хуралга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактын ЧУГААЗЫ

(Төңчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бирээде, хол үжүүн чыып болгаш долдуруп-даа турда база кандидаттарны бүрүткөп-даа турда хажыдышкыннар турза-даа-ла янзы-бүрү аргалар-биле боттарының кандидаттарын эрттирип алыры. Оларның күштүг удурланыкчыларын бүрүткөвези.

Ийде, октябрь соңгулдларында оларга хир-чамныг соңгулда технологияларын ажыглаарыга дузалажып турганнарны участок соңгулда комиссияларына арттырып болгаш участок соңгулда комиссияларының составтарына боттарының кижилерин немей эрттирип алыры.

Уште, Оюнун талалакчылары аштырган таварылгада, бүрүткетинмээн кандидаттарның талазындан таарзынмаан сеткилди илередирирге баазаны тургузары, төңчү чок суд сайгаржылгаларын эгелээри.

Хоорайның Девискээр соңгулда комиссиязын долгандыр эгелээ хербектежигниң кол чылдагааны болза, РАП-тын талалакчыларының кандидаттарының кошкаа болур. Олар соңгулданы тиилеп алырынга бүзүрел

Чөвүлел хуралдың киржикчилеринге сөс

Т.Д. Монгуш, федералдыг инспектор: Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын туружу мени элдепсиндирип турар. М.К. Базырның ажылдап турары 21 кижилег коллективтин кижигүннеринден чүгө 3 кижиге ат салган протоколду чүү дээш хүлээп алганы, чүгө ону хынавааны база аңаа даянып шиитпир хүлээп алганы кайгамчык. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязын долгандыр тургустунуп келген байдалдың шак мындыг апарганынга Соңгулда комиссиязының чиктиг туружу чүнүң-даа мурнунда чылдагаан болганы чугаажок.

В.И. Лесняк, ТР-ниң иштиги херектер сайыды: Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Е.В. Масловтан ук комиссияның бадылаар эргелиг кижигүнү М.К. Базырга хамаарыштыр билдиришкни кирген, ону оорлап апарганынга каразыг бар деп утканы база ында айыткан. Хоорайның ИХК-зи билдиришкниң хыналдазын чоруткан. Читкен кижиниң дөргүл-төрелдери Марта Кимовна Кызылдан дашкаар черге чоруй барган деп чугаалааннар. Сөөлүнде бил-

чок, чүге дизе чон кымның кым дээрзин ылгап биле берген.

Мен эрге-хоойлу камгалаар органның удуртукчуларын Оюнун талалакчыларының хөделишкннеринге үнелелди бээринче база М.К. Базырны Девискээр соңгулда комиссиязынче депшидип турда документилерни мегелеп кылганынга дарый сайгарылганы чорударынче кыйгырып тур мен. Бо бүгүнү чорудуп тура, соңгулда кампаниязының чоруп турарын кичээнге алыры база ол айтырыгларны кыска хуусаада шиитпирлээри чугула. Сайгарылгаларның түнелдериниң дугайында понедельникте меңээ илеткээ турар ужурлук. Ону соңгукчуларга таныштырар.

Документилерни өттүндүр кылыры – ол дээрге, укур-утказының аайы-биле, мегелеп кылыры-дыр. Бо фактының болгаш М.К. Базырның өг-бүлөзи-биле тывызыксыг читкениниң артында кончуг шыңгы корум-чурум хажыдышкыннары чаштынган туруп болур.

Прокуратурадан болгаш ИХЯ-дан Кызыл хоорайның Девискээр соңгулда комиссиязының ажылынга өй-тап байдалдарны хан-

дипин турары-биле алырга, херек кырында ол кайнаар-даа чорбаан болуп турар.

М. Базырның документилерни мегелеп кылганының фактызын база хынаан. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына бадылаар эргелиг кижигүнге кандидатты депшидериниң талазы-биле «Отделстрой» КХН-ниң хуралының протоколунга ат салган 3 кижини айтырып кээрге, ийизи ат салбаан бис деп чугаалааннар.

А.А. Язев, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунун ораакчызы – күрүнэ-эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги: Россия Федерациязының Кеземче хоойлузуңуң 141 чүүлүнде соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга шаптыктааны дээш харысалга дугайында норма бар. Оон аңгыда «Экстремизмге удур хөделишкнниң дугайында» Федералдыг хоойлу база бар. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының хуралдарын бойкоттап, аңаа өжегерзэн келбейн турар ооң 5 кижигүнүнүң – Г.И. Атаманованың, А.А. Иванованың, И.Д. Мон-

Телефон дамчыштыр реплика

Кайгамчыктыг каттыжышкын

Эрткен неделяның төңчүзүнде телевизорга ийи кижини көрдүм. Иелээ олуруп каапкан, кедергей өңүктөр болу берген, чаңгыс аас чүвөлөр апарган олуруп чорду. Ол дээрге Василий Оюн биле Шолбан Кара-оол-дур. Кара-ла кайгамчык. Мен сактырым, чаңгыс мен-даа эвес, бүгү Тыва билер, ийи партия – «Чаңгыс демниг Россия» болгаш «Россияның амыдырал партиязы» эрткен чылдың октябрь 8-те соңгулдларда иелээ чижил, бот-боттарынга удурланыкчылар болуп турган болгай. Ооң соонда РАП-тан депутаттар Хоойлужудулга палатазынга кылымал үргүлчүлөлдиг кризистиги тургусту. Адааннажып, чижип тур-

ган ийи партияның ийи удуртукчузу ам кээп өң-тала, бир аасташ болуп турарын кижиге езулук-ла «хирлиг политика» дивейн, оон өскээр адаары безин берге-дир. Ленинниң ыңдыг чүүлге тодарадыы-биле алырга, ону политиктиг яңган чорук деп санаар чүве ийин.

Шолбан Кара-оол шаандан тура, черле өске сагыштыг кижиле болгай. Мындыг таварылгада, «бөрүнү чеже-даа чемгерерге, демей-ле аргазынче көөр» деп чугаалаар чүве. Шынал-ла, Шолбан Кара-оолга хамаарыштыр чугаалаарга, чон бо үлегер домак-биле өззэн өттүр-ле сөглеп каандыр. Ону, аныяк кижини, деткип, спикер кылдыр салып, оон Чазак

дыраарын диледим.

Төңчүзүнде. Эгелей берген соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде Оюнун бөлүүнү шенеп каапканы бүгү хирлиг технологиялар – соңгукчулар хээлиээшкни, коргудушкуну, соора меделгээшкни болгаш мегелээшкни, административтиг болгаш эрге-хоойлу органның албан-дужаалдыг кижилеринче ыйыдышкын – катап ажылаттынар деп бодумнун үндезилег айыылзынышкыннар-биле үлежиксей-дир мен. Оларның ам чидирер чүүлү чок, ыңчангаш олар оон-даа ханылаарлар, харын-даа республикада байдалды турум чок болдурарының талазы-биле акцияларны организастаарынга чедир.

Ындыг төлээде, Россияның Президентизи В.В. Путинниң регионалдыг соңгулда кампанияларының үезинде политиктиг экстремизмниң болуп болур илерээшкннериниң дугайында сөстөрүн сагындыраары база хамаатыларның хоойлуда көрдүнген эргелерин болгаш айыыл чок чорун хандырып тура, серемчилелдиг болурунче силерни кыйгыраары эргежок чугула деп санап тур мен.

гуштуң, Р.А. Ооржактын база М.К. Базырның болгаш күрүнэ эрге-чагыргазының хоойлужудулга органының – Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының, соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга ажыы-биле шаптыктап турар В. Оюнун бөлүүнү хөделишкннеринде политиктиг экстремизмниң илерээшкннери тодазы-биле көстүп турар. Ындыг болганда, ол дээрге прокуратураның болгаш айыыл чок чорук албанының бүрүн эргелеринге хамааржыр, күштүг хоойлужудулга дүүштүр оларның дарый шиитпирлээр ужурлук айтырыдыр.

Хуралга оон аңгыда ТР-ниң Чазак Даргазының бирги ораакчызы А.В. Брокерт, республика прокурорунун ораакчызы Б.М. Бадмаев, ТР-ниң Соңгулда комиссиязының ораакчы даргазы Л.М. Якушкина, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Е.В. Маслов олар сөс ап, чүве чугаалааннар.

Чөвүлел хуралдың түнелдери-биле протокол шиитпирлерин хүлээп алган.

Даргазының ораакчызынга томуйлап, чеже-даа өрү депшидип, ажылдадып кээрге, ол езулук-ла чүве билбес кижиге болуп турары илдең хевирлиг-дир. Оон Василий Оюнун оруун эдерип, ону өттүнү чоруп олураарын көөрге, кончуг чараш эвес, ядыңчыг, чованчыг чүве болуп турар. Республика баштыңының олудунче кордааш, бо кижилер чүнү-даа канчаптарынга белен ышкаш сагындырар-дыр. Ам шак мынчалдыр ажыы-биле каттыжып алгаш, «ийи алышкы» моон соңгаар чүнү «үүлгедирлер» дээни ол ирги?

М. Алдын-оол, телекөрүкчү.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбырының бөлүк кежигүннериниң РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүнэ Думазының, РФ-тиң Президент Администрациязының, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Чиңгине чөвүлелиниң удуртукчуларынга КЫЙГЫРЫ

*Россия Федерациязының Федералдыг
Хуралының Киңине Думазының Даргазы
Б.В. Грызловка
Россия Федерациязының Президент
Администрациязының Удуртукчузу
С.С. Собянинге*

*«Чаңгыс демниг Россия» партиязының
Чиңгине чөвүлелиниң Президиум секретары
В.В. Володинге*

Хүндүлүг Борис Вячеславович!
Хүндүлүг Сергей Семенович!
Хүндүлүг Вячеслав Викторович!

«Чаңгыс демниг Россия» партияның Тывада салбырының полит-чөвүлелиниң секретары Шолбан Валерьевич Кара-оолдун ажыл-чорудулгазы-биле холбаштыр Силерге бижир ужурга таварыштывыс, чүге дизе бистин үзөл-бодалывыс-биле алырга, ооң ажыл-чорудулгазы партияның ат-алдарын баксырадып турар, 2006 чылдың октябрь 8-те регионалдыг парламентиже соңгулдларда соңгукчуларның ортузунга партияга бүзүрелдин кудулаарынга кол чылдагааннарның бирээзи болган болгаш, бир эвес ону кезе шаппас болза, Күрүнэ Думазынче соңгулдларда оон-даа улуг багай уржуктарга чедирип болур.

Ш.В. Кара-оол Тывада регионалдыг салбырның политчөвүлелин 2006 чылдың майдан тура удуртуп турар, ыңчалза-даа ол улуг эвес хуусааның дургузунда ону быжыглаары база ооң ат-алдарын көдүрери-биле огулуг чүве кылбаан, харын-даа чамдык элзэн хей улуг частырыгларны кылган, ол бүгү салбырның иштинде аңгы-башкы чарлырынга чедирген. Чижээ, республиканың парламентиңиче соңгулдларның бүдүүзүндө оон хууда эгелээшкни-биле, эге организациялар болгаш политчөвүлелдин кежигүннери-биле дугуржулга чокка, партийжи даңзыже республикада багай талалары-биле билдингир кижилерни биле тура-ла кириген. Ол дээрге соңгулдлар бүдүүзүндө туттурган болгаш сөөлүндө барып аар кеземче херээ – наркотиктерни шыгжап база садып-саарып турганы дээш шииттирген оон кады төрзэн акызы Л.В. Кара-оол-дур. Ол дээрге «Чаңгыс демниг Россияга» удур оппозицияда турар партиялардан чамдык кижилер-дир, оларның ат-алдары чүгө соңгукчуларның эвес, а бөдүүн партийжилерини караанга бистин партияны баксырадып турары иле. Ш.В. Кара-оолдун туружу чүгө партияның иштинде быдараашкынга эвес, а херек кырында ооң ийи аңгы бөлүгүлгелерге – бир талазында, кара-оолчуларның база өске талазында, регионалдыг чазактың талалакчыларының – чарлырынга чылдагаан болган. Барза-барза, соңгулдларда партияның ийи штавы ажылдап турган, ыңдыг чүүл ооң хөделишкннерин организас чок болдурган, курлавырларны чашканнаан, а эң-не кол чүүл – эге организацияларда чаңгыс демни үрөп буураткан, олар организас чок калганнар.

Ш.В. Кара-оолдун хөлүн эрттир харысалга чогуңу болгаш хамааты болуп четчип бышпаанының херечи – оюн-тоглаа албан черлериниң бирээзинге үндүрген чогуш-содаазы. Кога-раан кижиниң хомудал билдиришкни-биле Ш.В. Кара-оолга хамаарыштыр кеземче херзэн оттурган, истелгени чорудуп турар. Л.В. Кара-оол-биле болган

төөгү-биле чергелештир ук таварылга парлалга арыннаринга көстүп, калбак сайгарылганың, чугаа-сооттун чүүлү болган болгаш «Чаңгыс демниг Россия» партияны кем-херек үүлгедикчилериниң чыыжы, «боттуг кеземче херектериниң» партияны кылдыр буруудадырынга чылдагаан болуп турар.

Республиканың парламентиңиче соңгулдларда «Чаңгыс демниг Россияны» баш бурунгааргы сан-чурагайлардан ийи катап эвээш көргүзүгүнү көргүскени – ол дээрге-ле чүнүң-даа мурнунда бодунуң партиязынга хамаарыштыр үрегдекчи турушту тодазы-биле элзэн Ш.В. Кара-оолдун амы-хууда буруузу-дур. Оон уржуктары Силерге билдингир – ол дээрге ам барып российжи деңгелче үнген Тыва Республикада парламент кризизидир, ону оппозиция партиялары чаңгыс эвес удаа «Чаңгыс демниг Россияга» удур политиктиг демиселге ажыглаарлары чугаажок. Ындыг турбуже, республикада политиктиг кризистин үезинде Ш.В. Кара-оол ону шиитпирлээринге база оон бодун-даа, Тывада регионалдыг салбырны-даа агартырынга дуза кадыкы дег кандыгдаа хөделишкннерни кылбаан.

Бистер, партияның бөдүүн кежигүннери, Ш.В. Кара-оолдун республикада хөй-ниитиге билдингирин, партияның арны болур бедик эрге-байдалын барымдаалап, оон Тывада регионалдыг салбырның секретарының албан-дужаалына туружун-даа, амыдырал-чуртталгазынга аажы-чаңын-даа буруу шаап келген бис. Ынчалзажок ол шүгүмчүлелди хүлээп көрбзэн хире азы ону шын эвес хүлээп алган. Ам безин, Улуг Хуралче каттап соңгулдларның бүдүүзүндө, аңаа «Чаңгыс демниг Россияга» бодун агартыры эргежок чугула болгай, Ш.В. Кара-оол кылган частырыгларын катап-тавышаан хевээр. Чижээлээрге, Тывада регионалдыг салбырның политчөвүлелинге соңгулдларда кандидатураларны сыгаар төөгү, регионалдыг эрге-чагырга-биле чарлаттынмаан үскүлежишкни катаптанмышаан. Амдыгаа дээр, Л.В. Кара-оолду наркотиктер садып-сайгарганы дээш шииткенинден бир ай эрткен-даа бол, Ш.В. Кара-оол акызын партиядан үндүренин талазы-биле кандыгдаа хемчег албаан.

Мында чугаалаан бүгү чүүлдун адаанга «Чаңгыс демниг Россия» партияның Тывада салбырының ам-даа чүс-чүс бөдүүн кежигүннери ат салып болурлар ийик. Ынчалзажок, республикада политиктиг байдалдың нарын, Тываның парламентиңиче удавас катап соңгулдларны өөренип көргөш, бис ону салбырның иштинге калбаа-биле чарлавадывыс. Ындыг-даа бол, Силерден, партияның келир үези дээш харысалганы бистер-биле деңге чүктээр оон удуртукчуларындан, бистин бо кыйгырывысты долу үнелиг документ кылдыр хүлээп көөрүн база эргежок чугула хемчеглерни алырын диледивис.

Чоннуң үнү

ДАРГАВЫС — Россияның тергийн дээн он удуртукчуларының бирээзи

Россия Федерациязының Президентизи В.Путин эрге-чагырганың үстүкү болгаш адалдык чадаларына чедир удуртулганы быжыглап, хоойлу-дүрүмнү чаңгыс аай кылырының дугайында саналды көдүргөн соонда, чамдык област, крайлар болгаш национал республикалар боттарының уластарын болгаш хоойлуларын Россияның Конституциязынга дүүштүрүп, өскерти кылган.

Ук саналды чурттуң чамдык политиктиг күштери девискээрлерниң удуртукчу эрге-чагырганын кошкадып болур деп санаан. Демократияны болгаш ажык-чарлыг хостуг эргени Россияның, регионнарның конституцияларында айтып каан болганда, ону хамааты кижилерниң амыдыралга боттандырып тургаш, шыдаар шаа-биле күүседир-даа, ажылгаар-даа апарган. Хоойлуудулга палатазының бирги организастыг сессиязын В.Оюн баштаан кезек депутаттар кара өжөгээр үзүп турлар.

2005 чылдың республика бюджетин чон олардан дилеп кээрге, арай боорда май айның 11-де бадылаан болгай, а 2007 чылдың бюджетин ам-даа бадылаваан. Төгүден алгаш көөрге, кандыг-даа сүлчээрге чагыргаже чүткээн кижилерниң мурнунга тудуп алгаш чоруур кол камгалалы — чон. Хөөкүй чонну мегелеп, хээлилеп тургаш бодунуң кара үзел-бодалдарын чедип ап чоруур кижилерни көргөн бис. Оон чижээне РАП-тан сонгуткан бөлүк депутаттарны кирип болур. Олар Сибириның Федералдык округче болгаш Россияның Президентизи В.Путинге хоп-меге кыйгырылган биживээн турган болза, республиканың ат-алдары бүгү Россияга тарап, динмирес турган ийик. Бо дугайында төп массалыг информация чеспектери тывалар эрге-чагырга былаажып, бот-боттарын балдырлап, чижил туруп берди деп ажык-биле бижип тур. Бо сүлчээнин кол-ла сорулгазы Чазакка удуур, оон Даргазы Ш.Д.Ооржакты эргедужаалындан эрте хостаар болгаш республика иштинге политиктиг байдалды божаннадыр дээн удур туржуушкун-дур.

Бо чөрүлдээ 1993 чылда-ла Дээди Хуралдың даргазы К.А.Бичелдей турда-ла эгелээн чүве, бо демисел сөөлгү 3-4 чылдарда улам нарыыдап чидигленген. Оон кол-ла удурлангычтары моон мурнунда Чазакка болгаш улуг эрге-дужаалдарга ажылдап чорааш, чези-холазы көстүп, албан-дужаалындан дүжүрткен кижилер-дир ийин. Бо демиселдин түннели алызында барып республиканы болгаш оон чурттакчы чонун таарымча чок берге байдалга эккелзе хөңнү. Мен мындыг чижекти кирирейн: А.Кашин Тываны Красноярск крайга каттыштырар дээш, боду крайның губернатор сонгулдазынче чүткүп турган болгай, Курдунань ораалакчы даргазы Жириновский Тывага чорааш, РЛДП-ниң төлээзи турган А.Кашинге төпте ыңдыг чугаа бооп турарын дыңнатканы чугаажок, «хат чок болза, сиген бажы шимчевес» дээр болгай.

Мындыг коргунчуг планнар боттаны берзе, эвээш сангың үндезин тывалар чүгле ады тыва бооп, кыдыг-кызыгаарже кызаттыра бербес бис бе?

Чамдык солуннарда бижип, радиога чугаалап турары Чазак Даргазынга ажыл-даар 4-5-даа кижиниң кандидатуразын, атысын адал, тайылбырлап турар-дыр, мындыг материалдарны номчааш, дыңнааш, бо кижилер дүвүрей бээр, харын-даа эрткенбарган эргилделер сагышка кирер.

1992 чылдың эгезинде чурттуң экономиказы ханы тамының кыдыгына келген турда, ТР-ниң бирги Президентизинге Ш.Д.Ооржакты сонгуп алган бис, XIV Далай-Лама башкы Президентизинге болгаш Тугувусту ыдыктап кааны тыва чонга улуг идегел болгаш бүүрүл болган. Ынчан Тыва Республика Россия Федерациязының 89 субъектизиниң аразында бүгү-ле көргүзүлгө талазы-биле эң сөөлгү черлерге турган болза ону амыгы үеде мурнакчы регионнарның деңгелинге чедир көдүрүп үндүрүп орарын канчап черле демдеглевес боор, Федерацияга Ш.Д.Ооржак Россияның тергийн дээн он удуртукчуларының бирээзи деп үнелеткен болгай.

Оон эрткен оруун республикада билбес кижилер, ону чону хүндүлээр, аңаа чоргарлаңыр, бүүрээр, идегээр-даа. Черле частырыг кылбас удуртукчу турбас болгай, Шериг-оол Дизижиковиче частырыглар база бар, ону чамдык эштер шүгүмчүлө-даа, сөглөп-даа турдулар-ла. Тыва чон нация бооп, эки чурттаар дизе, чүгле боттарыны хөдөлүр апаар бис, оон өске кым-даа биске болчуп келбес, эвээш сангың чон бодувустуң удуртукчу даргавысты солуп октапкаш орнунга өске язы-сөөк кижилер олуртуп каарга, хары кижилер чүгле ап чириң, байырын бодаар ол-ла-дыр. Шериг-оол Дизижиковичиниң кады-даа эки. Чаа-ла 65 харлап чоруур, ол ам-даа Чазакты удуртуп болур. Тыва чоннуң база бир шылгангай төлөптиг дээн огул ышкажыл. Ажык-биле чугаалаарга, Тываны удуртуптурар арга-дуржулгалыг Шериг-оол Дизижикович ышкажыл кижилер чамдык чок, ол мээң хууда бодалым-дыр.

Хүндүлүг чонум, Чазак Даргазын деткилинер, ол бистин келир салгалыгыска болгаш республиканың хөгжүлдезинге быжыг даянгыш-магадылал боор дээрзинге бүүрээр мен.

Мечин ЧИНТОЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

Депутат депутаттарның дугайында

ТЫВАНЫҢ ТӨЛЕПТИГ ООЛДАР, КЫСТАРЫНЫҢ ОРУУҢАР ЧАЙЛАП БЕРИҢЕР!

Бодумну алызы-биле алырга, Барыын-Хемчик кожуунуң Барлык суурда чурттап чоруур, кожуунда, суурда тус чер Хуралдарының депутатады Дарый-оол Биче-оолович Саая деп кижилер мен. Сонгукчулар-биле ужуражылгаларының үзүндө оларның меңээ кириген санал-оналдарына, негелделеринге үндөзүлөп мону бижидим.

Республиканың бүгү чурттакчылары дег барлыкчылар база Хоойлуудулга палатазынче Россияның амыдырал партиязындан депштитирген, В.Оюнга баштапкан бөлүк самыынчы депутаттарның хөдөлүшкүннереңгел хөлчөк-ла таарзынмай, республиканың бөгүңү болгаш даартагы хүнү дээш сагыш човап турарлар. Каяа-даа ужуражылгалар болурга, сонгукчуларның чугаазы-ла бо: «Ол «РАП-тан бис дээр» бажы тензэн кезек депутаттар бисти хилинчектей-ле берди. Өй-шаанда бюджет бадылап бербейн турарында ам каш чыл улаштыр орта амыдырал көрбейн чор бис. Оларның ыядынчыг, чованчыг аажылы бисти, тываларны, Россияның деңгелинде багай таладан алдаржытты. Республиканың Чазак, оон Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак дыка-ла шыдамык-тырлар. Хүн бүрүден аар-берге ажыл-херектерин чүктевишаан, республиканың турум чоруу, хөгжүлдөзү дээш кызып-кылайып-ла чоруур. Бо РАП-чы депутаттар ону кайыын билбестер ийик, билерлер. Ынчалза-даа оларның аксындан үндөзүн чок шүгүмчүлөлдөн, оо-хорандан, бак дорамчылыг сестерден өске чүве кижилер дыңнаас боордур. Морзук бодунуң калчанын билдинмес дээр, боданып көрүңер, дээржилер!»

Мал болза, хай дээрже кадарчының аайы-биле чоруп-ла оор боду чүве болгай. А бо «чоннуң айбычылары» оларны сонгуп алган чонунуң үнү дыңнаас, бажы-биле кылаштырып турары кайгамчык-тыр. Хүндүлээрже хул пактаар деп чүве ол ийнаан. Солун-сеткүүлдерге дыка хөй бижикчилер, бөдүүн чурттакчылар оларны орталанып көрүңер деп, көгүдүп, эптеп-чөптөп бижип келди. Түңгөл чок. Ол хөвээр бо мөзүзү-биле чоруур чүве болза, эки чүве кайыын көрүңер. Өртемчедей хамык чүве өй-кызыгаарлыг болур чүве ийнаан.

Россияның Амыдырал партиязы ам дүшкөндүр, оон маңаа, Тывага, регионалдыг салбырының даргазы депутат З.Н. Сат турду. Ол хирезинде чүге-ле хамыкты хайындырып турар кижилер Василий Оюн апарды. Арткан эш-өөрү кайнаар көрүп, чүнү бодап турар улус чүвөл? Кайыын-на оларның үзел-бодалы чачыг хепке куткан ышкажыл дөмөй боор чүвөл? Холдун салаалары чеже-даа дөмөй болза, оларның изи сыр өске болур болгай. А Оюннуң артында кым турары билдингир херек. Оон кадында С.Конвизтин болгаш К.Бичелдей-

ниң бо анык оолга салдары аажок улуг деп билер мен. Ындыг «дагдыныкчылар-лыг» кижиниң ыңдыг болганының аргазы-даа чок.

Оюннуң бөлүгелжилгезинде кижилер бодаарга, хөй улус-даа чок-ла боор чүведир, салаа басып санап болур: А. Дамба-Хуурак, Б. Балчий-оол, З. Сат, С. Сафрин, В.Ушкалов. А кыдыындан оларны хөөктүрүп, көгүдүп турарларның саны база-ла ыңдыг кончук хөй эвес. Биеэги-ле ады өткен кижилер. Ындыг турбуужа, бо кезек сангың бөлүктүң хирлиг оюнунуң түңгөлүнде бистиң айтырыгыларынысты федералдыг Чазак, Президент В. Путин болгаш Россияның күш структуралары шийттирлеп кирипти. Ол дег чованчыг чүве кайыын турар.

«Республиканың амыдыралы, экономиказы буураан» деп, олар алгырчып турлар. Чондан хоорлур, чон аразынче кирбес деп чүве ол-дур. Амгы амыдыралынысты оон он ажык чыл бурунгаар деңгели-биле деңгел көрүңер. Өскерлишкүннер карака-ла көскү, чоннуң орулгалары өзүп, амыдыралының деңгели бедип олур. Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандырып эгелээрже, көдээде бай-шыдалдыг кижилер немежиң, мал бажы улам өзүп олур. Чалгаа-ла эвес болзуңза, амыдыралың экижиңер.

Хожудап турар талаларынысты база бар болбайн аан, ону демнежиң тургаш эдип, бурунгаар хөгжүдөр апаар бис. Ынчалза-даа Россияның составына бахтаандан бээр чаа-ла 60 чыл ажып бар чоруур республиканы кайда-чүде индустриалдыг, быжыг экономикалыг область, крайлар-биле деңгелдерге канчап болурул? Ындыг деңгелге кажанда-даа бистиң талавысче чайгылбас. Ону хөлчөк эки билер силер, дээржи депутаттар.

Бирде-бирде бодап кээримге, оларның-биле хөй-ле үе-шак эрттирип, чымчактап, көгүдүп турар улус-тур бис ийин. Ажыл-даас улус ажалдавазын, депутат мандын дужаап берипсин. Оларның орун солупку дег Тываның төлөптиг оолдар, кыстары төне берген эвес. Оларга оруун чайлап бергени дээр эвес бе? Барлыкчылар мынча деп-ле бодаар улус-тур бис.

А силер чүү деп бодаар-дыр силер, номчукчулар?

Дарый-оол СААЯ,
кожуунда, суурда тус чер Хуралдарының депутатады.

Буруу шавышкын акциялары

"ШАГААВЫСТА ДЫШТАНЫР ХҮНҮВУСТУ ЭГИДИҢЕР, ДЭЭРГИ ДЕПУТАТТАР"

Февраль 16-да Кызыл хоорайның аңгы-аңгы булуңнарына ыңдыг аттыг буруу шавышкын акцияларын хоорайның чурттакчылары эрттирген. Олар чонну Масленица болгаш Шагаа байырларда дыштаныр хүн чок арттырган ажыл шагы үзүп, ам мырыңай 8 удаа Хоойлуудулга палатазының Хуралын үзүп турар В.Оюнга баштапкан депутаттарга удур буруу шавышкынче кыйгырган болгаш аңаа хамаарыштыр плакаттарны хоорайның көскү черлеринге аскалаан.

Тыва чоннуң шаандан бээр байырлап келгени Шагаа байырлалы ам база-ла, политиктиг шаажылап чылдарында дег, кызаттырып, оон-биле кады тыва чоннуң ынак национал байырлалын политиктиг сүлчээчилерниң үне чок болдурган буруу шаап көрүп турарын чамдык сөс бергендер илдеткен:

Елизавета Маады: «Шагаа байырлалын улуг-хүнде, 18-те байырлааш, 19-та ажылдап үнер болганыныска, Хоойлуудулга палата-

зынче боттарының эрге-ажыын бодап, чоннуң бажын төөредип, РАП-тан сонгуптурар киргеш, ажылче үнмейн, безин бюджет безин бадылаваан ыражок депутаттарга чон канчаар-даа аажок таарзынмай турар. Оларның мындыг аажылаашкын буруу шаап тур мен. Шынап-ла, чүү деп чүвөл бо. Кандыг-даа чүвениң ужу-кыды, кызыгаары турар чүве ийнаан. Василий Оюн баштады Россияның амыдырал партиязының сонгуптурган депутаттарның

чонну Шагаа хүнүнде дыштаныр хүн чок арттырганы дээрже-ле сонгукчуларының арнынче дүкпүргени, оларны кижилер деп хүндүлөп көрбээни ол ышкажыл. Ынчангаш хоорайжыларның бо эрттирип турар удурлангышкын акциязын кончук чүүлдүг деп көрүп, деткип тур мен. Ажыл кылбас чалгаалай, аксы байбаң депутаттарның чонга ажык чүл?»

Александр Ондар: «Шаанда болза, тыва чон Шагааны чартык ай чыгыгы байырлап, үнчүп-киржиң, аалдажып, чолукшужуп, чунгулап, аалдарга тывызгыктажып, тоолдажып, дыка таптыг ойнап-хөглээр турган болгай. Ам кончууусту көр. Национал байырлалынысты дыштаныр хүн чок. Бойкоттап турар РАП-тан бөлүк депутаттарынысты бир эвес чонун хүндүлээн болза, кандыг-даа аргазын тып, дугуржуп-чугаалажып тургаш, дыштаныр хүнүң бадылаптар доктаал-шииттир үндүрүп каар турду-ла ийнаан. Барып-барып Чаа Хаван чылы

эгелеп турда, чыл эгезинде чонга аагын, шүүдүн көргүзүп, чаш урулар дег мөгүтүңгөн депутаттарга кижилер шыжыкпас, ажык-биле удурланмас аргажок-тур. Ам-даа байырларда мурнуушта бар болгай, ынчан канчаарыл?

Ажыл-даа кылбас, ай санында акша-төгерин ап-чип турар каш-ла депутаттарның хараазындан бюджет-даа бадылаттынмаан, Шагаа байырлалында дыштаныр хүн-даа чок болганынысты хандыр сайгара бодап эгелээрже, муңгаранчыын. Эрге-чагыргаже чүткүл чоннуң эрге-ажыындан оранчок бедик апаар болган чүве-дир аа? Төрзөн чуртувуска турум чорук, доктаамал хөгжүлдө турзун деп бодаар болзувусса, бистер, сонгукчулар, шийип алган депутаттарыныска шыңгыы негелдени салган турарынысты чугула. Оларның аажылап, бисти хүндүлөп көрбейн турары бирде-бирде бисти элчигендер деп бодап турар-даа дег.

Күзүн эрткен сонгулдаарда Хоойлуудулга палатазынче хир-чамныг технологиялар ажылгап кире берген самыынчы депутаттарның ажылының түңгөлү мындыгы-ла-дыр. Тываның Конституциясында айтып каан национал байырлалынысты безин орта эрттирип шыдавадыс. А Бурятияга болгаш Калмыкияга канчаар эрткен ак-көк экраннарда дамчыдып тур. Бистин тываларның дугайында бук-даа дивзэн. Шынап-ла, чокка шоот, ыракка ыят.

Бистин корр.

ОЮН-ТОГЛААЛЫГ МАСЛЕНИЦА ДООЗУЛГАН...

— Хамык чон, бээр келинер! Блиннерден чооглаңар! — деп алгыржып, боттарының быжырып алганы чигирзиг чуга сарыг далганчыгаштарын чииринче чалаан каш кижини оруумну барык дуй турупкаш, чагай чемин сөңнедилер. Хүндүлөп турда, ойталаар эвес, бирээни чидим, чагай болду, оон кырындан бир дашка дыңзыг ак арага-даа кудуп бердилер.

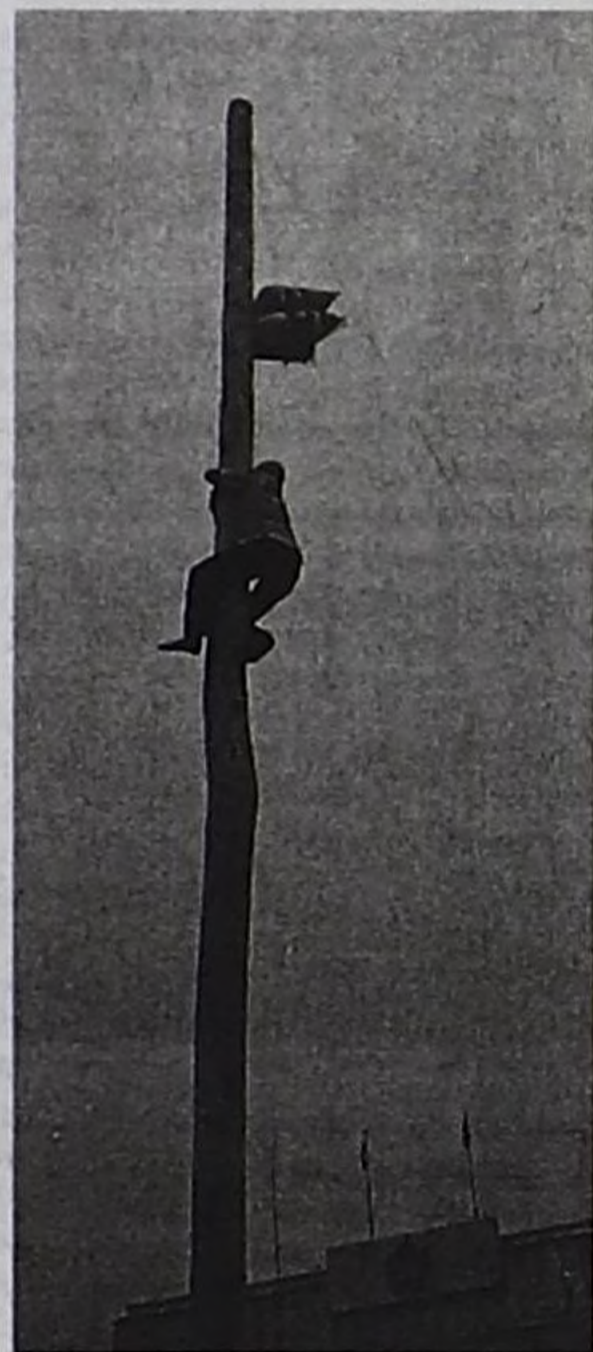
Орус чоннун хөй бурганга чүдүү бурунгу Масленица дээр байырлалы меңээ февраль 17-де ынчаар хөглүг эгеледи. Арат шөлүңге чыылган чоннун хөй кезинге бо байырлал база ынчаар эгелзэн боор дээрзин билеп-ле турдум. Ол хүн эртенги шакта Кызылга хар чаап турган болгаш, чогуу агаар шору чылыг, 16 градус соок болган. Боттарының бүдүрүлгелериниң продукцияларын садып-саарган бүдүрүлгө черлери, шөлге чыылган чонга ажы-чеминиң дээжинин, алдын-сарыг хүнге демей кылдыр быжырган блинчиктерин саткан хуу кижилерниң-даа, күрүне-даа садыгларының садыг одуруглары Тываның хөгжүм-шии театрының барыын талазын дургаар чыскаалып чоруй барган. Ынды-мында сылдырадыр кыпкан откөс, оон ыш-бузу болгаш аай-дедир садыг одуругларының аайы-биле сонургап кылаштакан улус бир-ле байырлыг байдалды тургузуп турган.

Чогуу Масленица байырлалының кол театржыткан көргүзүүн Ленинниң тураскаалының чанында тургускан сцена кырынга эрттирген. Кызылдың культура килдизиниң организастан эрттиргени театржыткан көргүзүүгө хоорайның улуг-биче уран чүүл коллективтери хөйү-биле киришкен. Оларның аразындан орус улустун аас-чогаалыга үндөзүлзөн, бүгүде билдингир апарган «Октай» уруглар ансамблин эскердим. Бо уруглар харын театржыткан көргүзүүнү үззэн тургузуп, кириштилер.

Сцена кырында Кышкы үениң хөчөчизи Соок-Ирей бодунун эргезин Часкы үеге дамчыдып бээр күзел шоолуг-ла чок тур. Ынчалза-даа бодустун үелериниң чайгаар болур эргилдезинге удурланып шыдавайн, дүжүп бээр уругга таварышкан. Час келген, сцена кырында оюн-тоглаа-даа улам-на хөглүг апарган. Улустун хөглүг-баштак чугаалары, орус

чоннун хоровадтары улай-улай чаңгыланып-ла тур. Чыылган чон Кызыл хоорайның хоочуннарының ыры ансамблиниң солун-баштак ырыларын, кожамыктарын дыңнадылар, оларны деткип ырлажып, самнагылаар кижилер-даа бар. Масленица хүнүңге тураскааткан тускай шиижиткен көргүзүүн Кызылдың аныяк көрүкчүлөр театрының артистери база бараалгаттылар. Олар бо удаа чоннун хөй-аъдын байырлыг байдалче көдүрер дээш, солун-баштак оюн-тоглаазын өөрөнгөннери-биле бедик денелге бараалгаттылар.

Байырлалда байыр чедириши-книнери чокта база хоржок. Кы-

зыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак, ТР-ниң Улуг Хуралының

Төлээлекчилер палатазының Даргазы Хонук-оол Монгуш дээш, ескелер-даа шөлде чыылган чонга Масленица-биле, а ынчап кээрге, Частың моорлап келгени-биле байыр чедиргеннер.

Масленица байырлалының чаңчыл болган солун маргылдаалары, мөөрейлери база эрткелзэн. Эң ылаңгыя чагы бажында аскан өртектиг барааннар алыр мөөрей хөй чоннун сонургалын хайныктырган. Бо мөөрейни эгелзэнде-ле, ынаар үнер күзелдиг кижилерниң оочуру узай берген. Бир дугаар ынаар «Кызыл спецсервис» муниципалдыг бүдүрүлгенин ажилчыны Алексей Куулар үңгеш, ол-ла дораан 2 муң рубль өртектиг гитараны алыр аргалыг болду. Тиелекчи чагы бажынче бедип үңгеш тудум-на, улустун деткзэн алгы-кышкы күштелип турду.

Дараазында шаңнал — орундөжек хөчөкелди болган. Ону алыскаан каш кижини улаштыр-улаштыр чагы бажынче үнерин оралдаштылар. Ынчалза-даа оолдарның үнүшкүннери чедишкен чок болду. Чүгө каш кижини соонда харын, өртектиг белектерге оолдар чедип, ап эгеледи.

Байырлал үезинде өске солун мөөрейлер база болган. Тевек теверинге ниитизи-биле 39 улугбиче кижини киришкен. Узун тевишке эрткен мөөрейге бирги черни Булуң-Терек сумудан Шораан Чечекмаа 189 каталар тепкеш, алган. Ийги черни Кызыл хоорайдан харылзаачы Орлан Монгуш тевекти 119 тепкеш, ээлзэн. Үшкү черни база-ла Булуң-Теректен 6-гы

классчы База-оол Чечекмаа 107 сан-биле чаалап алган.

Гир көдүреринге 25 кижини киришкен. Республиканың бойдус хайгаарал эргелелиниң ажилдакчызы Уран-оол Донгак 62 катал көдүргөш, бирги черни чаалап алган.

Баг кагар оюнга бирги черни Кызылдың аныяк чурттакчызы

Аяс Монгуш алган. Армреслинг азы хол базар оюнга өскелерден күштүүн Красноярск хоорайдан студент Аяс Делгер бодыткааш, тиелекчи болган, а канат тыртарынга «Кызыл» команда бирги черни алган.

Кызылдың спорт болгаш аныяктар хөчөкелериниң талазы-биле комитеттин организастан эрттиргени бо мөөрейлерниң тиелекчилеринге болгаш шаңналдыг черлери ээлзэнгерге өртектиг белектерни тывыскаан.

Масленица байырлалының төңчүзүңде Кыштын дүрзу-хоюткузун өрттөткен. Оон-биле орус улус Частың келгенин демдеглзэни ол. Масленица азы кыштын үдзешкини-биле Кызылга байырлал доозулбаан. Чүгө дизе, февраль 18-те Азия диптин чоннарының эң ынак Чаа чыл байырлалы азы тываларны-биле Шагаа эгелзэн...

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Даң-хаяа уткулгазындан репортаж

ХЕЙ-АЪДЫ СҮЛДЕ-СҮЗҮҮ БЕДИК ТҮРЗҮН...

Чөөн чүк улустарының чыл санаашкыны-биле Чаа чылды — Шагааны байырлаарында бурун өгбелеривис кончуг хынамчалыг белеткенип алыр чораан. Ону күзүн-не шыырак, семис хойну дөгөргөш, хырбача кылып, бода малды соккаш үүжелеп алыр чорааны бодыткап турар. Шагаа байырлалының бүдүү дүнезинде кады кожа аалдар хондур тоолдажып, тывызыктажып хонгаш, Чаа чылдың даң-хаяазында улуг өгбө кырганнар саң салып, аш-чеминиң дээжинин оран-делегейинге, бойдузунга, хандыр угаал көөр болза, ыдык чажыт күзели-биле Бурганга аарыг-аржык, өлүм-чидим, хай-бачыттан өршээлдиг болзун дээштиң өргүүр езулалды кылып чораан. Эки, тодуг-догаа, думаа-ханаадан өршээлди чагай келир чуртталганы кым күзевес деп. Ынчангаштың-на боор, бурун ыдык езулал амгы бо үеде катал дирлип, тыва чон чалбарыг кылып, даң-хаяазын эки күзелдер-биле уткуур болу берген.

Февраль 18-тиң эртенгинин 6 шак. Национал парктын иштинде, Хавырга дааның хем кежир дунда эрикте чылдың-на тыва хамнарның Шагаа эртенин уткуур черде улуг от кыдыын долгандыр кижини-ле хөй. Улуг отту долгандыр 10 хире хам иштинде сымыран-мышаан, дүңгүрлерин орбалары-биле соктавышаан кежик кыйгырып, кижилерниң сагыш-сеткилинге тускай аян-хөөннү кири аял-

галап чоруп турлар. От чырындан ырады көөрге, дүмбей караңгы. Ол караңгыже дүңгүрлер даажы кижилерниң чүректинге, сагыш-сеткилдеринге чиктиг дүвүрээзинни оттурбужаан ужугуп чоруп, ынаар-ла тайлып чидип турган.

Хамнарның каргыраа холушкан ыяңгылыг аялгазын дыңнап, чалбарып турар арамда, одаг долгандыр бөкперлешкен чоннун артындан караңгыда бир хам дүң-

гүрүн түккүледир соктап эртти.

Дээр чаа-ла агарып эгелзэнде, эскерип көрүп турарымга, келген чон, анаа турган-даа улус улуг отче аш-чеминиң дээжинин каап, чалбарып чоруп турлар. Мен база-ла өөм иштинде борбактап бергени чемин иштимде «күзелдерим боттанзын, аал-оран, ажы-төл, арат-чонум хай-бачыт, аарыг-аржыктан өршээлдиг-ле турзунам, өршээ-өршээ» деп бодавышаан отче өргүптүм.

Бир көөрүмгө, элзэн каш кижини оочурулап туруп алган, бир хамда хөй салбагар адырларлыг кымчы-биле «кактаткан» тур. Бодаарымга, хамның кызыл сыгып кымчызы улустун оорго-мойнунда чүктенипкен чоруур бүрүлбаазын аза-шулбустарны аартыр кымчылаарга, алгы-кышкы-биле дүже халааш, дезип чоруп турганзыг. Оларга коштунупкаш, база-ла «кактады» тыртып алдым.

Чай аразында тыва чоннун кандыг сорулгалыг мында кээп турарының талазы-биле хам кижини канчаар бодап турарын сонургап, «Дүңгүр» хамнар ниитилелинин хам-чаяакчызы, бичини уруглар домнаар чаялгалыг хам Елена Отсурдан сонургап айтырдым.

—Бо Хаван чылын уткуп, бүгү чон мында чыгып келгеш, саңга тейлеп, боттарының эккелгени аш-чеминиң дээжинин өргүп, чылды буян-кежиктиг уткуп аар дээш мөргүлдөп, уруг-дарыында чагай орукту күзөп, чүдүп келген. Бо чылын Шагаа чылыг-чагай, чоннун сагыш-сеткили-биле дүгжүп турар болганда, улус чон сергек болуп турар. Чыл чогуу боду

эки чыл болур деп санап турар мен. Бо чылын эгелзэн ажил-агы эчизинге чедер ужуруг шынары эки чыл. Ынчалза-даа кандыг-даа чыл кудуруктуг, төңчүлүг турар. Ынчангаш аныяк-өскөн орукчирик халавындан оваарныр болза эки. Бо чылды чон демниг, чараш кылдыр уткуп ап турардыр. Саңның от-көзүнүң кежи-даа кончуг эки кылдыр дүжүп турар, агаар-бойдус-даа чонну хайыраалап турардыр. Эрткен Ыт чылын кончуг кадыг эрткен деп санап турар бис. Ынчангаш чон мында кээп эрткен чылдың аар чүгүн силгинип, кактанып, чаа үнүп келген Хаван чылынче кончуг күштүг, арыг-чагай кирер дээш кымчыладып, домнадып, тейлеп, аш-чемин саңга эккеп чалбарып турар ужуру ол.

Шынап-ла, бодап турарымга, кижиниң чажыт меделери кезээде чедимчелиг амыр-тайбың чуртталгаже, мөңгө амыдыралче чүткүп чоруур хевирлиг. Өг-бүле, кижини бүрүзүңгө быжыг кадыкшыл, чагай чуртталга хөчөк болганда, ук чажыт меделердин күчү-күжүнүн, өскээр чугаалаарга, келир үеге бүзүрелиниң чылдан чылче улгадып, оран-делегейинге, оон бурганнарнынга, чер, суг, арт-сын, аржаан-хөл ээлеринге чалбарыг кылып езулалы чылдан чылче хөнүп олурар. Он чыл бурунгаар база-ла даң хаяазын маңаа уткуп келген кижини мен. Ынчан чон мындыг хөй эвес турган, ынчалза-даа ынчан-на кезек бөлүк-бөлүк улустарының хем ол чарында даг белинче үңгеш, саңын салып, чажыын чаңып чалбарып турга-

нын көргөн кижини мен. Бо чаңчыл чылдан чылче калбарып бар чыдарын эскердим: кээп турар чон арбыдай берген. Быжыг чүдүлгелиг чоннун чурум-сагылгасы база эки болурун шаандан тура эскерген кижини мен.

Чер кыры чырып, ыракта даглар баштары көстүп келгенде (хүн үнүп келген турган ужурулуг, ынчалза-даа ЧЭТ-тиң кара көжегези ону кааа көргүзөр), Ай-Чүрек Оюн хам-чаяакчы чонга Чаа Хаван чылының баштайгы хүн уткулгазын канчаар кылырының талазы-биле болгаш чылдың шынарларының талазы-биле элзэн делгеренгей тайылбыр кылды. Хүн көзүлгелекте эр хам-чаяакчылар хүннү уткуй кылаштааш, аңаа сөгүрүп, тыва чоннун Чаа чылда хөй-аъды, сүлдесүзүү бедик чорзун дээш чалбарыгны кылганнар. Оон соондан чыылган чон база сөгөдектей олуруп, хамнарны өттүне араак чалбарган.

Чаа моорлап келген Хаван чылының даң-хаяазының уткулга-езулалының соонда, национал парктын уран чүүл удуртукчузу Т.А. Доржунун башталгазы-биле парктын ажилдакчылары чон ортузунга оюн-тоглааны организастан. Чаа чылдың даң-хаяазын эки күзээшкенин-биле уткааш, сагыш-сеткили ажиттыганын өөрүшкүлүг чон тевектээринге, аът шалбалаарында, хол басчырында, шоодай кеткеш чаржырында, хендир тыртарында болгаш тыва улустун аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлеринге мөөрейлешкен.

Каң-оол САТ.

Тывага байырлааны

БУЯН-КЕЖИК МӨРГҮЛҮ

Шагаа бүдүүзүнде Кызыл хоорайның чурттакчылары буян-кежик мөргүлдериңиң номунга оруп чаңчыккан. Бо 2007 – Хаван чылын уткуп, февраль 17-де, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына, С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыг төвүнге, «Строитель» клубунга болгаш хоорайның бүгү хүрээлеринге мөргүл номчулгалары болган. Аңаа хөй чон киржи, эрткен чылга өөрүп четтиргени илередип, Чаа Чылдан буян-кежик дилеп, тейлээ.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрда кижилер хамаанчок, эртер-дүжер хос чер чок, харындаа бут базар хос чер чок деп болур. Ылаңгыя өөрүнчүг чүве — чыылган чоннуң хөй кези аныяк өскөн. Ажы-төл салгалывыс сарыг шажын өөредин сагып, ону ыдыктап, чүдүп-тейлеп турар апарганы эки болбас аргажок.

АРАТ ШӨЛҮНГЕ ШАГААЛААН

Февраль 18-те, найысылал Кызылдың Арат шөлүңе Чөөн чүк календары-биле Чаа Чылды уткуунун байырлалына, бистерниң тываларны-биле Шагаа байырлалына чон хөйү-биле чыгып келген. Шөлде тиккен улуг ак өгнү чыылган чон сонургап, аңаа кирип, аяк шайны чооглаан-даа. Мани хүртүзүңге төңчү чок узун оочурну эртип чорааш кээп, ону үш долгандыр долгап, сагыш-сеткилинде чараш, чаагай күзелдерни бодап, чаа Хаван чылында бүгү чүүлдер эки болзун деп йөрээп, кижилер бүрүзү шаа-биле өргүл хааржакчыгажынче акшакөпөөн суп каап турган.

Хенертен хөгжүм үнү динмирээ соонда, эмгежок хөй аңмеңнерниң самы-даа эгелээ. Ону Тываның күрүне филармониязының артистери онза чараш кылдыр ойнадылар.

Шагаа байырлалында сайгарлыкчылар, хоорайның болгаш республиканың улуг-биче бүдүрүлгелериниң коллективтери чонга чаагай аш-чемни, ижер шай, суксун аймаан, янзы-бүрү быжырган далган, боова-боорзак, торт аймаан саткан. Ылаңгыя Шагаа манчызын хөй чыылган чон хензиг када арыдыпкан! Байырлалдарда озалдап келгеннер изиг чемге четпейн барганы чугаажок.

Чыылган чоннуң кичээңгейин В.Көк-оол аттыг театрың эжииниң аксында «чада-сценада» артистер кыйгыра берди. Театр артистериниң бт чылын үдзэн, чаа Хаван чылын уткаанының оюн-көргүзүүн көөрү-биле бүгү чон олче шуужа берди. Башкарыкчылар сценаже бт чылында эң бедик чедишкннерлиг болган спортчуларны чалапты: ол дээрге сумо хүрешке Россияның чемпиону, Европаның болгаш делегей чергелиг маргылдааларның шаңалының эдилекчизи Хаяа Түлүш,

Кижилер бир-ле чүүлду ыдыктап, ону хайырап, аңаа чүдүп чоруур болза, багай чүвөгө таварышпазы чугаажок. Өгбелеривис сагып чораан езу-чаңчылдары дедир эглип турарының бир бадыткалы ол.

Кежээкиниң 9 шактан эгелээш, Чаа Алдын Хаван чылы үнгүжеге (3 шак 40 минута), лама-башкылар мөргүл номчаан, бистер мөгейкичлер иштивисте чаагай бодалдарны бодап, келир чыл аалоранывыска, ак-көк Тывавыска, ажы-төлүвүске, төрөл чонувуска, чоок кижилеривиске хөй өөрүшкүнү, кадыкшылды, аас-кежикти эккээр болзун деп алгап-йөрээп, тейледивис. Чаа Хаван чылын уткуп алгаш, лама-башкыларның үлзэн мөргүл-биле күштелдирген аш-чеминиң сартыын алгаш, бажыңнарывыска от-көзүвүске өргүп, сагыш-сеткиливис өөрүтүвүс.

хостуг хүрешке Россияның чемпиону, Европа болгаш делегей чергелиг маргылдааларның шаңалдыг черлериниң эдилекчизи Мерген Сана, хостуг хүрешке Россияның болгаш Европаның чемпиону, делегей чергелиг маргылдааның мөңгүн медалының эдилекчизи Каң-Демир Куулар олардыр. Алдарлыг спортчулар тыва чонунга Шагаа байырлалын таварыштыр чылыг күзээшкннерни кылып, төрзэн Тываның адын ам-даа бедик тударыңа, ону бүгү делегейге алдаржыдарыңа үлүг-хуузуң кириерин азап, Чаа Чылда бүгүдөгө чедишкннерни күзээп.

Артистерниң оюн-тоглаа, ыры шоор, танцы-самы уламчылап турар аразында Шагааалаан чонга байыр чедиришкннери чаңгыланган. Тываның Камбы-ламазы Чаа Чылдың байырын чедирбишаан, буян-кежиктиң мөргүлүн номчаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак Шагаа байырын байырлаан чонга чедирбишаан, делгеренгей чүве чугаалаан. Оон утказын допчузу-

биле дамчыдарга мындыг: — Хүндүлүг чонум, ха-дуңма, Кызыл хоорайның чурттакчылары! Чөөн чүк календары-биле Чаа Чыл — Хаван чылы келген. Азияның бүгү чурттарында-биле бир дөмей Тывага база ол улуг байырлал чедип келгени бо. Ынчангаш Буддизм — сарыг шажынның буяныг, чаагай өөредин амыдыралга боттандырып, эрги чылды үдеп, Чаа чылды уткуп, буян-кежиктиң мөргүлдериң лама-башкылар номчаан, Каа-Хем биле Би-Хемниң каттышканы Хем-Белдинге бүгү Тываның хамнары чыгып, эртенгиңиң 6 шакта Чаа чылдың бир дугаар Хүнүн уткуп, улуг арыглаашкынның хамнаашкынны кылган.

Бистер бөгүн кижилер бүрүзү, Чаа Чылда ажы-төл арбын болуп, амыдырал чаагай болзун, ада-чурт амыр-тайбың турзун деп өндүр улуг сорулгаларны салып, келир өже быжыг, чараш күзелдерлиг бурунгаарлап, үнүп келген Чаа Чыл мерген угаанны чедип алырының чажыттарын ажыдып, тайбың чорукту, аас-кежикти, Россиячыска, Тывавыска өршээлден эккээр-ле болзун деп Будда бурганга тейлеп, Чаа Чылды уткуп турар бис.

Чаа чылга бүзүреливис улуг. Россияның Президентизи бистиң амыдырал-чуртталгавысты быжыктырар дээш бүгү хемчеглерни ап турар, оон чижээңге, В.В. Путинниң идип үндүргени мурнады

ТЕАТРГА ШАГАА

Арат шөлүңге байырлал соонда, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрыңа Шагаа уламчылаан. Эң баштай-ла чыылганнар улуг болгаш бичии улустар аразында тыва национал хеп мөрейин сонургап көргөн. Оттук-бижээ азынган оолдарны, эр кижилерни көөрге, чоргааранчыг-ла-дыр. А чаптанчыг чарашпайлардан эгелээш, чараш кыстар—даңгыналарга чедир, оон эрткеш кырган-ава — кадыннар хамыкты кайгатты.

Ол аразында спортчу мөрейлер улажы берди: кажык, муңгаш шыдыраа, тевек, футбол-тевек, шаптаразының тевек...

Эргий көрүп, кылаштакш, кожамыктар мөрейин сонургай бердивис. Аңаа киржиксээн улуг-биче кижилер эмгежок. Оон мурнунда эр улус шоолуг киришпес боор чүве болгай, ам ындыг эвес, олар херээжен чон-биле деңге

хөгжүдөр национал төлевилелдерни адап болур бис. Ону амыдыралга боттандыраар дээш Енисейниң эрин дургаар, Саян-Алтай дагаларының кыдыын дургаар чуртаан тыва чон бодунуң төөгүзүн өөренип, культуразын дигризи, экономиказын хөгжүдөр дээш херии базымнарны бурунгаар кылырыңа белен.

Хүндүлүг чонум, силерниң араңарда бөгүн кымны чок дээр, улуг назылыг өгбелерден чаш ажы-төлдеривиске чедир чыгып келген-дир бис. Тываларның саны моон сонгаар-даа өзер, угаан-медерел, политика-даа талазы-биле улам сайзыраар, олар бодунуң чуртунуң езулуг ээлери болур дээрзинге бүзүрелди илеретпишаан, Тыва Чазактың өмүнээзинден изиг байыр чедирерин чөпшээрер. Аал-ораныңар, ал-бодуңар менди-чаагай, ажы-төлүңерниң өөредилгези, сагылгачурумун эки болурун, Тывавыс бүгү делегейге алдаржып-ла турар болзун, чонум! Шагаа-биле! Курай! Курай! Курай!

Оон соонда Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак Шагаа-биле кызылчыларга байыр чедиргеш, найысылалывыс улам сайзырап, каас-чараш, чылыг-чырык болзун, тывалар бай-шыдалдыг чурттазын деп алгап-йөрээп.

Шагаа байырының ыры-шоору чаңгыланып турда, янзы-бүрү оюннар, мөрейлер уламчылаан.

дей бээрге кайын боор, ажы-төлге ындыг үлегер көргүспес ужурулуг. —Кадыр-кадыр даглар дуглаан

Хайыракан мээң чуртум. Кавайлымдан өстүрүп каан Хайыралыг мээң авам — деп кожамыктап турар Тактай Эчис деп 7-8 класс хире оолду дыка-ла чаптадывыс. Өзүп келгеш уран чүүл кижизи болуру чадавас. Ол мөөрейге ийги черни алды. А тилекчи Бадыраа Чочагай болду, ол № 9 школаның өөреникчизи-дир.

Улуг улустар аразыңа ат-сураа билдингир Опал Агбаан-Шыраповна Шулуу тилекчи болду. Оон эки Өрге Мөчөк-ооловна Ондар ийги черни алды. Сержиңмаа Ховалыг, Зоя Авыр-оол 3-4-кү черлерни алды.

Национал хеп мөрейинге Кыргыстарның өг-бүлезин (Бады-Байыр, Алдын-Байыр, Хүнсүү) тилээп. А улуг улустар аразында Сержиңмаа Ховалыг (61 харлыг) бодунуң даараан идик-хеви-биле тилеп үнгөн. Эр улустан Улуг-Хемниң Арыскандан 62 харлыг Чимит-оол Кара-оол тилекчи болган.

Бичии чаштардан 3 харлыг Шончалай Салчак, 8 айлыг Цэнд-Аюш, 2 харлыг Аюра Дамба-Хуурак, 4 харлыг Дугай Монгуш дээш өске-даа хөй чаштар белекчи-гештер-биле шаңнаткан.

Мөөрейлерниң тилекчилери бо: муңгаш шыдыраа — Долаана Ондар; кажык — Алдын Барба; шаптаразының тевек — Ай-Херел Сат, Аяс Койгунмай (эң чараш оюн дээш); Буян Донгак, Аяс Куулар; чемпион — Айдыс Белекпен; тевек — Шораан Чечекмаа (1500 катап тепкеш, боду эки тура-биле соксап каан, улаштырган болза, каш-даа муңга чедир теп шыдаар хире).

Мөөрейлерниң тилекчилери хөй буду, эзгилик хол, ужа, төш, торт, акша шаңалдары болгаш суй белектер-биле шаңнаткан.

«МИЛЛИОН ИНЧЕЕК»

Кежээ хөгжүм-шии театрының концерт залыңа «Миллион инчеек» деп артистеривистиң Шагаа байырыңа тураскааткан оюн-көргүзүлгелерлиг концерти болган.

Мекпер-оолдун (Эдуард Ондар) аалыңа оон огулу (Олег Сат) биле кадайы (Анзат Куулар) орда, СМС чедип кээр. Ында А.Салчак, С.Людун ол болгаш өске-даа малчын эш-өөрү чедип кээрин дыңнаткан боор. Оларын уткуп аар деп девидеп, изиг-ханын белеткеп тура, янзы-бүрү жулалдарга таваржып турар Мекпер-оолдарның «үүлгедиглери»-биле концерт эгелээр.

К.-Э. К.Кудажының «Инчеек» деп шинизинде Чараштааның ролон 30 ажыг чыл бурунгаар аныяк артист Анзат Куулар ойнаанын сактып ор боор силер. Ол-ла Чараштаа бо Шагаа бүдүүзүнде малчын өөрүн чыып алгаш, хөй малының бажын миллион чедирер сорулга алганын дыңнадып, эш-өөрүн оон үлегерин эдереринче кыйгырып, оларга аян тудуп, боду база малчын өөрүндөн хөгжүмнүг байыр чедиришкннерин ап турар. Театрның бүгү салгалдары мында малчыннарның ролон күүседип турар. Александр Салчак малчынның ажы-төлүнүн, эге класстар башкылап чораан Надежда Наксыл малчынның өөреникчилериниң ыры-шоор, танцы-самы магаданчыг. Ылаңгыя «Чулалыг кыстар» онза чараш! (Ярославльдың Театр академиязының ойнаар-кыстар салбырының доозукчулары).

Мындыг оюн-баштак, хөглүг концерт-биле Шагаа байырлалы доозулган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
«Шының» корр.
Айланмаа ДОНГАКТЫҢ тырт-тырган чуруктары.

ЮРИДИКТИГ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИ

Чагыкчыга чедирген ачы-дуза дээш төлевирни керээде айыттынган хуусаа болгаш чурум езугаар чагыкчының төлээри албан дээрзи Россия Федерациязының Хамааты кодекизиниң 781-ги чүүлүнде көрдүнүп турар.

Кайы-даа тала харысалга хүлээнмейн турар байдалдарның хараазы-биле ону күүседир арга-шинең тургустунмай барган таварылгада база ачы-дуза чедирилгези дээш хоойлу болгаш керээде төлевир чорударының оон өске аргалары көрдүнмээн болза, чагыкчы күүседикчиниң херек кырының чарыгдалдарының орнун эгидер. Амыдыралда, шынап-ла, ындыг бооп-даа турар азы күүседикчи материалдыг хандырылганы керээ езугаар акша хевиринге ап турар.

Чамдыкта, чижээ, чагыкчыга чедиртинген ачы-дузаның түннелин ол-ла үеде тускай боттук чүүл кылдыр тодарадыры болдунмай баар таварылгалар тургустунуп болур. Ындыг байдалдар ачы-дуза чедирип турар кижиниң бодунун хүлээлгелерин чогуур деңгелге күүседириниң негелделерин тодарадырының нарын айтырып турар. Бо таварылгада, төлевирлиг ачы-дуза: эмчи ачы-дузазы, өөредилгеге ачы-дуза, мал эмчизиниң ачы-дузазы, туристти хандырылганың болгаш оон-даа өске ачы-дуза чедирилгелериниң керээзинге даянган дээр.

Чижээ, негелделиг билдириш-киннер база апелляция, кассация, хайгаарал болгаш өске-даа хевирниң хомудалдарын тургузарына аас-биле азы бижимел хевирге консультацияларны чагыкчыга бээрзи юридиктиг ачы-дуза чедирилгезинге хамааржыр, а ажилдың түннелин судче азы өске бир юрисдикциялыг органче

улаштыр кирип болур кылдыр тургускаш, чагыкчыга дамчыдып берген негелде документилеринден көрүп болур.

Шак ол ажилга болгаш белеткеттинген документилерниң шынарына үнелелди ында бердинген бадыткалдар болгаш материалдарга үндезилеп суд доктаалы хүлээп алыр суд бээр. Судтуң шиитпири кандыг болурун, чыгдынган документилерниң кайы хире шынарлыг болгаш чедимчелиг болганын, чагыкчының чагыы езугаар чедиртинген юридиктиг ачы-дуза судтуң шиитпиринге салдар чедиргенин баш бурунгаар тодарадыры берге. Шак ынчалдыр ачы-дуза чедирилгези дээш чагыкчының төлевириниң дүүшкээн, база ол ышкаш чагыгы чогууру-биле күүсеткеннге чагыкчының талазындан сөөлүнде барып чигзиниг тургустунуп келбезин дорту-биле тодарадырты болдунмас.

Ынчангаш төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң керээлериниң тодаргай хевирлеринге, ооң иштинде чагыкчының чагыын чогуур деңгелге күүсеткеннге хамаарыштыр туруп болгу дег маргылдаалар талазы-биле суд практиказын шын хевирлээр-биле төлевирлиг юридиктиг ачы-дуза чедирилгезиниң керээзинге сүмелерни азы тайылбырларны тодарадыры чугула.

Чедиртинген ачы-дузаның шынары болгаш ол дээш төлевирниң дүүшкээниң талазы-биле чаргыларны сайгарып чарарының талазы-биле Тыва Рес-

публиканың ниити юрисдикциязының судтарының суд практиказынга хамаарыштыр алырга, шак ындыг херектерниң эвээш болуп турары-биле бо талазы-биле ажил шуудаан деп чугаалаары берге.

Шак ындыг байдал аңгы-аңгы чылдагааннарда хамааржып турар. Баштай-ла бистиң хамаатыларывыстың юридиктиг билиниң кызаазы азы шуут чогу-биле ийик бе, херектиң чорудуунун түннелинге төнчү сөстү берип шыдаар боттарының мергежилиниң тергииннери деп санап турары база адвокаттар коллегиязы, адвокаттар бюрозунун кежигүннери болбайн турар юридиктиг ачы-дуза чедирип турар юристерге, өске-даа кижилерге хамаарылгазы-биле тайылбырлап болур. Апелляциялыг азы кассациялыг херектерни сайгарып көрүп турар үеде талалар болгаш херектиң өске-даа киржикчилери-биле амыхууда чугаа, херек кырының байдалын, чижээлээрге, апелляциялыг азы кассациялыг хомудалдар, бир болза, ийги чаданың суд сайгарылгазының үезинде айтып турары бадыткалдарын чүге бирги чаданың суд сайгарылгазынга кирибээниниң дугайын тодарадып турар үеде тайылбырларындан шак ындыг чүүл көстүп турар.

Маңаа негелделиг билдириш-киннерни болгаш хомудалдарны хүлээп ап турар тодаргай судьяның херекти суд сайгарылгазынга чедимче чок белеткээнин база хамаарыштырып болур. Мындыг байдал ук судьяның бодунун хүлээлгелеринге болгаш Россия Федерациязының Хамааты чорудулгазының кодекизиниң 14-кү чүүлүнүн негелделерин күүседиринге хууда хамаарылгазы-биле холбашкан.

Сайгарып турар айтырыгда

кол чүүлдүн утказы — чедиртинип турар юридиктиг ачы-дузаларның шынарынга, шынап-ла, чигзинигни тургузуп турары болур, а ол дээрге, төлевирлиг юридиктиг ачы-дуза чедирилгезиниң керээзиниң негелделерин чогуур деңгелге күүседире болу бээр-дир.

Төлевирлиг юридиктиг ачы-дуза чедирилгезиниң дугайында бижимел керээлер колдуунда тургустунмайн турар, талалар аңаа ат салбайн турар, а ачы-дуза чедирилгези херек кырында чоруттунуп турар, ооң соонда Россия Федерациязының Хамааты чорудулга кодекизиниң 53, 54 чүүлүнүн негелделеринге дүүштүр күүсекчиниң эргелерин айыткан, доктаатынган майык езугаар долдуртунган шынзылга езугаар дараазындагы ажил-херектер чоруттунар, а херек кырында маңаа чогуу-на төлевирлиг юридиктиг ачы-дуза чедирилгезиниң керээзи турар уjurлуг.

Кажан чугаа суд төлээлекчининиң дугайында чоруп турда кандыг-даа чидиг айтырыг көдүртүмөс ышкаш, ынчалзажок төлевирлиг юридиктиг ачы-дуза чедирилгези суд сайгарылгазына чүгле хөлөзилээн юристин дараазында киржилгези-биле эвес, а суд чорудулгазындан дашкаар база, кажан хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг черлер негелделиг билдириш-киннер, хомудалдар болгаш өске-даа чүүлдер долдурарына база консультация алыры-биле юрист хөлөзилеп ап турар таварылгаларда база чоруттунуп турар.

Алекмаа САЛЧАК, ТР-ниң Дээди судунун даргазының оралакчызы, Тываның суд каттыжылгазында юридиктиг эртемнерниң бирги кандидаты.

ТР-ниң прокуратуразында

ТИИЛЕКЧИЛЕР ШАҢНАТКАННАР

Тываның прокуратура органнының 2006 чылда ажылының түңнелдерин үндүргөн, 2007 чылда прокурор хайгааралын күштелдирер талазы-биле сорулгаларны чугаалашкан Тыва Республиканың прокуратуразының коллегия хуралы болуп эрткен. Бо талазы-биле илеткелди республиканың прокурорунун хүлээлгезин күүседип турар юстицияның 3 клазының күрүне чөвүлекчизи Михаил Санчай кылган.

Республика прокуратуразының төп аппаратының килдистер начальниктери эрткен чылын кылган ажылының дугайында отчеттарын берген, айтырылгаларга харыылааннар. Чамдык кожууннарның прокурорларының канчаар ажилдап турарын дыңнаан.

«Профессиязының эң тергини» деп ат дээш көрүлде-конкурска тийлээннерге дипломнарны болгаш өртектиг белектерни коллегия хуралына тывыскан. Конкурстун түңнелдерин үндүрүп тургаш, прокуратура ажилдакчыларының 2006 чылда кайы хире чедишшиниг ажилдаанын хандыр өөренип көргөн.

Чылдың түннели-биле эң эки прокуратура Тес-Хем кожуунунун прокуратуразы болган, прокурору Мерген Ондар.

«Федералдыг хоойлужудулганың күүселдезин хайгаараар талазы-биле прокурорнун эң эки дузалакчызы» деп атты Тыва Республиканың прокуратуразының килдистиң улуг прокурору, юстицияның биче чөвүлекчизи Альфия Ширипей чаалап алган. Эң эки цивилист Кызыл хоорайның прокурорунун улуг дузалакчызы юстицияның биче чөвүлекчизи Светлана Ажы болган. Эрткен чылдың эң эки күрүне бурундакчызы атты Барыын-Хемчик кожуунунун прокурорунун дузалакчызы 2 класстың юризи Айлана Юс алган. Эң эки истекчи ол-ла кожуунунун прокуратуразының улуг истекчизи 2 класстың юризи Владимир Саая болган.

Сибирь Федералдыг округта РФ-тиң Чигинге прокуратуразының килдис начальниги Сергей Медведев, Тыва Республикада федералдыг инспектор Татьяна Монгуш, республиканың Дээди судунун даргазы Надежда Күжүгет, РФ-тиң Айыыл чок чорук федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң начальниги Павел Солодков, РФ-тиң Шииткелдер күүседир федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң начальниги Рамиз Алмазов, Тыва каайлының начальниги Борис Цой, ТР-ниң Иштики херектер сайыдының оралакчызы Валерий Гизатуллин, РФ-тиң Наркотиктер саарылгазы контрольдаар федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң начальниги Александр Светличный олар коллегия хуралының ажылынга киришкен.

ТР-ниң прокуратуразының парлалга албаны.

Кем-херек үүлгедии болгаш ооң ялазы

НЕМЕЛДЕ ОРУЛГАНЫ БОДАП...

Чеди-Хөл кожуунунун Элегес суурнун чурттакчызы маадыр ие Дортуй-оол Акбай-оол дөрт чылда уругларындык ырак черге хоругдалга эрттирер. Он уругну божааш, азырап, өстүрүп каан назы-хары улгады берген ие наркотиктиг бүдүмел—гашиш садыглап, өг-бүлезиниң бюджетинге немелде орулга кирип алыры бодаан. Өске иениң ажы-төлү бо айыылдыг бүдүмелден хоранналыр деп чүвени билер хирезинде, ону безин тооп көрбээн.

2006 чылдың февраль 6-да хөй уругнун иези, пенсионер угбай садып алыкчының ролюн ойнаан шаг-даа ажилдакчызынга хөй хемчээлдиг—122 грамм гашишти 8 муң рубльге саткан. Садыглашкынны чажыт камера тырттырып турар деп ол билбээн.

Ховудан үнген черлик конопла чыып алгаш, гашиш азы марихуан белеткеп турган бо суур чурттуг хамаатыларны мурнунда коргудуп, чүгле сагындырып каар турган. Сөөлгү ийи чылда хоран сизген белеткекчилерин болгаш тарадыкчыларын судтап, хосталгазын казып шиидип турар болу берген. Кожуун прокурору Антон Наконечный судка бурундакчы болуп тургаш, Элегес суурнун хүндүлүг чурттакчызы Дортуй-оол Түлүшева Акбай-оолду хосталгазын казып шиидер дугайында суд шииткилин деткирде, ол

элдепсинип кайгай берген. Д.Акбай-оол РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 30 чүүлүнүн 3-кү кезээниң болгаш 228.1 чүүлүнүн 3 кезээниң «Г» пунктузунда көрдүнгөн хөй хемчээлдиг наркотиктиг бүдүмелди хоойлу езугаар эвес садарын оралдашкаш, кем-херекти үүлгеткен.

Судтадып турар хамаатының азыралында назы четпээн төлү бар, шаңналдарлыг, хөй ажы-төлдүн иези деп суму чагыргазының херекти чигегеринче угланган макталдыг характеристиказы бар-даа болза, судтуң шиитпири шыңгыы болган. Ниити чурумнуг колонияга дөрт чыл хосталгазын казып шииткен. Тыва Республиканың Дээди судунун кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы район судунун шиитпирин өскерилге чокка арттырган.

ТР-ниң прокуратуразының парлалга албаны.

Хоорай чагыргазының кичээнгейинге СОЛУН САДАР КИОСК БОЛЗА

Бистер, Кызыл хоорайның кырганнар, инвалидтер интернадының азырадыкчылары, боттарывыска херектиг чагаа хавы, саазын, демир-үжүк, солун-сеткүүл садып алырывыста, ыяап-ла хоорайже киргеш, оон барып садыгларын улус-тур бис. Хоорай кирерде, 11, 17 дугаарлыг автобустар халас болурга, ооң-биле чорааш, ол-ла херектиг чүүлдерни садып ап турдувус. Ам ол автобустар бистерни халас сөөртпестээн, чаңгыс солун садып алырда 7х2=14+4=18 рубль чарыгдардыр бис.

Бистин чанывыста аъш-чем барааннары садар чаңгыс ларек бар, оон мүнне чемни садып аптар бис. А «Тыва-е-чат» киоскизин маңаа, бистиң чогууруска, тургузарын энир чылын дилээривиске, куруг, ээн киоск энир чылын-на сөөртүп эккеп каан, ам-даа хос, ээн хевээр

турбушаан. Бистерниң, чединмес кырганнарның, карманын кактап, хоорайже кирерин албадалдыг кылдырбайн, чанывыска солун-сеткүүл садар киоскиден ажыдарын хоорай чагыргазындан, депутаттардан дилеп тур бис.

Маңаа киоск ажыдар болза, чүгле бистерге эвес, чанывыста уруглар интернадынга, 12 дугаарлыг школаның башкыларынга, өөреникчилеринге, башкы колледжинге болгаш чурттакчы чоннуг кварталдарга эптиг, таарымчалыг болу бээр. Бо айтырыгны үстүкү черлерде даргаларывыс тоовас, херекке алыксавас болурга, солун дамчыштыр дилээр ужурга таварыштывыс. Бистер, кырганнар, политика, республиканың ажил-амыдыралындан чыда калбас болгаш, солун-сеткүүл садар киоск тургузарын дилеп турарывыс ол.

Бады ООРЖАК.

Малчыннарже үнүүшкүн

ДААЛГАЛАР КҮҮСЕТТИНМЭЭН

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының удуртукчу ажилдакчылары малчын коданнарже үнүүшкүннерни организаастаан. Чыл эгезинден тура, ниитизи-биле 58 малчын коданнарда чедип, байырлыг бижиктерни, белекчигештерни чедирип, малчыннарның амыдырал-чуртталгазында чедер-четпес чүүлдерни кичээнгейге алган.

Саргол, Шаңчы, Бел аалдарында малчыннарда ниити байдал эки-даа бол, дус, эм курлавырларының байдалы берге болуп турар. Ак-Туруг талазында малчын коданнарда мал оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Бүгү коданнар сакманчылар айтырыын шиитпирлээринге төрөл-бөлүк, чок кижилерин эвилелдеп алганы таарымчалыг. База бир берге айтырыг Саргол, Шаңчы малчын кодан-

нарның девискээринде бөрү көвүдеп, харын-даа чамдык коданнар оон каражадан таварылгалар бар. Бо талазы-биле бөрүлерни узуткаары-биле хемчег алырын көдээ ажил-агы эргелелиниң начальниги В.И. Шойзатка даалганы кожуун чагырыкчызы берген турган.

Ук даалганы күүседир талазы-биле кандыг-даа хемчеглер алдынмаан: аңчылар эвилелдээр, машина-техника быжыглар ажилдар чоруттунмааны аппарат хуралынга илеретинген.

Үстүнде ажилдарны чорударынга көдээ ажил-агы эргелели багай ажилдаан деп демдеглээш, шыңгыы шүгүмчүлелди кожуун чагырыкчызы аппарат хуралының мурнундан кылган. Малчын коданнарже комплекстиг үнүүшкүннер хөй оолдаашкыны доозулгуже уламчылаар. **Николай ТАНЗЫН.**

Кожуунуң амгы төвүндөн ырак эвес Ак-Хемге арат чонга буйанып хүлээлгелерни хөй чылдар дургузунда чедишкенини күүседип чораян болгаш амгы үеде күш-ажылдык хоочуну Мартыс Дапиктың «Чер-чуртту кагбайн, ээлээн болза...» деп эгелиг чүүлү 2007 чылдың январь 16-да үнген №4 «Шын» солунуң 6-гы арнынга долузу-биле парлаттынган. Ол материалды хайгаарап көөрүн авторнуң күзээнин езугаар улуг сонургал-биле номчудум. Чүгле Чаа-Хөлдүң эвес, харын Улуг-Хем кожуунуң ырак эвес эрткен үеде төөгүзүн автор шыны-биле тодаргай бижээн болду.

Бодум Ак-Туругуң Кара-Суг чурттуг болгаш, күш-ажылчы оруумну Чаа-Хөл суурга эгелээнимни кажан-даа утпаан мен. Кожуунуң амгы болгаш келир үеде салгалдары төрөөн чуртунуң төөгүзүн шыны-биле билип алырын сеткилимниң ханызындан күзээр кижидир мен. Ынчангаш М.Дапиктың материалдарының изи-биле бо чүүлү бижир деп шиитпирлеп алдым.

Чүс чээрби чыл бурунгаар, тодаргайлаарга, 1887 чылда үндезилетинген суурну болгаш 1941 чылда тургустунган кожууну Чаа-Хөл деп адаан. А ол кожуунуң девискээринде кандыг-даа хөл чок. Чогум чүге Чаа-Хөл деп адаанын элээн каш хоочуннардан 1944 чылда сонургал айтырган мен. Олар кымнарыл дээрге, «Ханы-Булуң» МЧАЭ-зиниң даргазы турган Узун-Сагаан, Чаа-Хөл кожуун чагыргазын хөй чылдар дургузунда удуртуп келген Көгел, Терезиниң дужунда Даг-Аразынга турган Чаа-Хөл суму чагыргазының даргазы Шарави, сурагылы сугжу Ыскыт (Ховалыг) Сундун, кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы турган Чигден, хереглел кооперациязының ажилдакчызы Ирл болгаш оон-даа өске хоочуннар. Оларның шуптузу суурнуң болгаш кожуунуң адының дугайында шын болгаш бүзүрелди тайылбырны меңээ бергеннер.

Кожуунуң болгаш суурнуң девискээринде кандыг-даа хөл чок хирезинде чүге Чаа-Хөл дээни дээрге, «чаа-дайынын, хөл-зээнин» деп естерден ол ат ужукталып тывылган. Чаа-Хөл деп ат дээрге, Чиңгис-Хаан дайыннарының безин мурнунда тывылган деп, хоочуннар меңээ тайылбырлаан. Ынчангаш Чаа-Хөл дээрге, төөгүлүг оран-дыр. Тываның тус черде девискээриниң белдири Чаа-Хөл болганда, аңаа хөй үймээннер, дайыннар, месилдежишкенин болуп турган...

Чаа-Хөлдүң чоок-кавы девискээрлери мал азыраарына, тараа өстүреринге таарымчалыг одар-белчирилгил, делгем хову-шөлдүг болганда, аңаа эрте-бурунгу шагдан бээр ажил-иши малчыннар, тараачыннар, аңчылар, балыкчылар, уран-шевер дарганнар бызаңчылар чурттап чораян. Олар кымнарыл дээрге, колдуунда монгуштар, түлүштер, эвээс саныг саттар, ховалыглар, иргиттер, долааннар-дыр. Ооң сөөлүндө Херемени дамчыштыр кыжын Улуг-Хемниң дожунуң кыры-биле, чайын хемелер-биле садыгы бай орустар, оларның эштенчилери — хакастар чедип келген сөөлүндө, 1887 чылда Чаа-Хөл суур тургустунган. Үймээннер болгаш Тывага хамааты дайынының чылдарында суур каш-даа катап өрттөнгөш, катап тургустунган болгаш өлүм чок болган. А Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу кажан дооступ, ол ажыгалга кирип, ажилдап эгелээни-биле холбаштыр Кара-Тал, Урбун суурлар, эрги Чаа-Хөл кылымал көк далай адаанче кирер дей бээрге, күжүр Чаа-Хөл катап дирлөгөш, Бедик-Хавакче көже берген.

Бедик-Хавак дээрге, кыжын үргүлчү хаттыг, соок, чайын изиг болгаш доврак-доозунуг, хем суундан ырак чер-ле болгай. Мен бодап көөрүмге, кожуун төвүн Ак-Туругуң бетинде Чарынныг-Арттың Улуг-Хову аксында Чаш-Талга тургускан болза, дыка таарымчалыг болур турган: хем суу мырыңа чанында, көктүшкытыг делгем шөлдүг чер.

Ынчаарда чуртталга бажыңнары суггаттыг болгаш кара доврактыг хөзүң кырынга огородтуп турган...

Чаа-Хөлдүң чурттакчылары шаанда мынчаар ырылажып турганын сактыр-дыр мен:

Барып-барып бады келген Бажы бедик Чаа-Хөлүм,
Балык-байлаң, өдүректиң
Байлак чуртум, ынак чуртум.
Эглип-эглип бады келген
Экти бедик Чаа-Хөлүм,
Эмниг чимис, тооруктуң
Эртинелиг ынак чуртум.

...Тыва Арат Республиканың нам, чазааның шиитпирин езугаар

Парлаттынган материалдың изи-биле ЧАА-ХӨЛ — ТӨӨГҮЛҮГ ОРАН

Чаа-Хөл кожууну чеди сумулуг кылдыр 1941 чылда тургускан. Ол сумулар: ооң мурнунда Чөөн-Хемчик кожуунга чагыртып турган Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Шаңчы, Улуг-Хем кожуунуң эргезинге турган Хереме, Кара-Тал, Урбун сумулары болгаш Даг-Аразынга турган база-ла Чаа-Хөл деп аттыг суму.

Кедергей томааның, угаан-сарыылдыг, шыырак эртем-билиглиг, орус дылды ынчаарда-ла хостуг билер Кончук деп дарганы Чаа-Хөл кожуунуң баштайгы даргазына томуйлаан. Ол алызында Тожу чурттуг болгаш Клай деп малчынның (Михаил Мендумениң адазы) чылгычызы болуп чораян. Немец-фашист эжелекчилерге удур маадырлыгы-биле чаалажып турар Кызыл Шеригге арат чонунуң шилиндек аъттарын эки тура-биле чорудар дугайында Кончук дарга 1941 чылдың ноябрьның ортан үезинде Ак-Туруг сумузунга сургакчылап чедип келди. Сумунуң нам үүрүнүң секретары Монгуш Чөржей-оол Кызылче хуралга барган, суму чагыргазының даргазы Монгуш Хилик Шагаан-Арыг эмнелгезинге ынчаарда чыткан чүве. Ынчангаш Кончук дарга мени эш кылдыр эдиртип алган.

Аъттарны канчаар шилирин меңээ бирги ээлчегде ол айтып берген. Фронттуже чаңгыс аай чүзүнүг аътты чорудар, ала азы шокар малды албас. Шилип алыр дээн аъттың караан, дуюгларың, джигин бирги ээлчегде көөр: Караа шаңгыр, дуюглары, джи чирик малдарны албас. Оон ыңай аъттың бедин, узун дуртун база хемчээр: чыпак, арган аътты база албас. Баштайгы ээлчегде Ак-Туруг сумузундан 520 эң шилиндек аътты Кызыл хоорайже чоктаткан бис. Эң хөй аъттарны сурагылы малчыннар Хыйыр-Дамба Монгуш, Кара-Шактар Монгуш, Холаң-Намдак Ховалыг суглар эки тура-биле берген. Мээң ачам Артаа Монгуш, кырган-ачам Сайын-Хөө Монгуш суглар безин эң шилиндек чеди аъттарын бээр кылдыр суртаалдаан мен.

Шилип алган аъттарны Кызылга сүрүп чедирери-биле 12 чылгычылар чорупкан, оларның удуртукчуз Сеңги Монгуш болган. «Кызыл-Шеригге аъттарны Кызылга чедирип баар сен бе?» — деп, кымдан-даа айтырбас: дужаал-биле чорудар турган. Чүге дээрге, ТАР-ның Улуг Хуралы Тываның бүгү арат чонунуң, аныяк-өскениң өмүнээзинден Тыва Арат Республиканың бүгү амыды-

ралын 1941 чылдың июнь 22-де дайын байдалыңе шилчиткен болгаш гитлержи фашист Германяга удур дайынны чарлаан. Совет Эвилелиниң удуртукчузу И.В. Сталинге чагааны ТАР-ның нам, чазаа чоруткаш, Тываның шериг назылыг хамаатылары холга боо-чепсекти туткаш, немец-фашист эжелекчилерге удур чаалажырыңа белен деп медеглээн. И.В. Сталин аңаа мынча деп харыылаан: «Ада-чурттуң Улуг дайының совет улустуң тиелелгези акы-дунма тыва улустуң база тиелелгези болур».

Чүгле Ак-Туруг сумузундан эвес, а Чаа-Хөл кожуунуң бүгү сумуларындан шилиндек хөй муң аъттарны эки тура-биле Кызыл-Шеригге чорударыңа улуг рольду Кончук дарга ойнаан деп бүзүрээр мен. 1942 чылдың төңчүзүндө Кончук дарганы Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазына томуйлаан, ооң сөөлүндө ону Бин-Хем кожуун чагыргазының даргазына томуйлап чоруткан. Дайын доозулгуче чедир ол кожуунга ажил-

Тараам турда, тодуг-ла мен деп, тываларның ырызы бар-ла болгай.

Үште, мен бодап көөрүмге, Чаа-Хөлдүң арат чонунуң, чагырга черлериниң бо чылын шиитпирлээр ужуруг чугула айтырылары бар. Чижээ, эрткен чылдың чайынында Шаңчы сумузунуң амгы төвүңе чордум. Ооң чурттакчыларының ижер болгаш суггарылгага ажыглаар арбан суу чок, дыка бергедеп турар чон чорду. ТР-ниң хамаарышкан албан черлериниң, бирги ээлчегде Көдээ ажил-агыт яамызының дузазы чок болза, кожуун, суму чагыргалары бо айтырыгны шиитпирлээри дыка берге деп билген мен. Суглуг-Адырның шаанда Хемчик хемге чедип турган суу ам барык соолган. Ынчангаш Шаңчы суунуң амгы чурттакчыларыңа, тараажыларыңа хөй суг сордулар моторлар негеттинер чүве чорду. Ол моторлар Кызылда «Мастер» деп магазинде бар, ортумак күчүлүг моторнуң өртээ муң ажыг рубль. Бо нарын айтырыг кожуун

бар. Шаанда араттар ак довракты казып, кургадып алгаш, ууштаан хөй болгаш хураган кештерин ол ак доврак-биле торгу дег кылдыр чымчадыр чаап алгаш, янзы-бүрү тоннары даарап алыр турган. Кужур-Ары деп черниң кедээзинде ол элдепиг ак довракты ам чүге ажыглап болбазыл?

Адактың сөөлүндө улуг дузалыг айтырыг болгаш сорулгалар дугайында. Ол сорулгалар болур-чогууру-биле шиитпирлетиңизин шаанда, арат чонунуң дең-дески амыдыралы, айыыл чок чоруу хандыртмас дээрзи кымга-даа билдиндир. Бо нарын болгаш онза чугула айтырыг кожуун, суму чагыргаларының, хоойлу-дүрүм камгалаан органның хүн бүрүде кичээлгениниң төвүндө туруп турар. Ол чүл дээрге, хөй-ниитиниң корум-чурумун, хамаатыларың айыыл чок чоруун хандыраары, кем-херек үүлгедиглеринге удур демиселди улам-на күштелдирериниң айтырыгы-дыр.

Бо айтырыгны кожуунда күрүне архивиниң эргелекчизи Дегут Демчиктиң 2006 чылдың төңчүзүндө парлаттынган «Частың чылы» деп шүлүктөр чыындызы номуна чиди-биле шын тургускан. Ында мындыг аттыг шүлүктөр бар: «Чашпан дүрбү, дойлаар бис бе?», орус дылдазында конопля, тывазында тарымал хендир деп очулдуруп каан чыдыг чашпаны сарыыл чок чамдык кижилер таакпы кылдыр тыртып, харын-даа олча-ажык харааш, садып, кедергей айыылдыг кем-херекти үүлгедип турар. Шаанда Тывага хамааты дайынының чылдарында Шагаан-Арының Даг ужуңга кыдат шериглерниң паараңы турган. Оларны эдирип келген кыдаттар каратаакпыны тыртып, дымаа-чараазы, сидик-мыяа төктүп чыдар болган. А оларның кара-таакпызын тырткан чаңгыс-даа тыва кижиниң ынчаарда турбаан: эртем-били чок, үжүк-бижик билбес тываларның меделери төрүмелинден ол хире бедик турган-дыр. А ам дээрге, чамдык аныяк тывалар чыдыг чашпан бажын тыртып, меделерин, хан-дамырын, магабодун хораннап турар апарганы дыка хомуданчыг-дыр. Арага шилинде бажын суккаш, бо берге үеде уштуп чадаан чамдык тывалар Чаа-Хөлдө бары чажыт эвес. Водка-даа, пиво безин ам шуут хорандыр. Чиңгең кижилер орулга алыр сорулга-биле ол хораннарны садыглап, чонну, бирги ээлчегде аныяктарны, херээжен тыва улустарны төрөдип турар. Арагалар чорук дээрге, кем-херек үүлгедириниң дүлгүүрү-дүр. Ол айыылга удур хөй-ниитиниң киржилгезин хандыраары чугула. Кожуун төвүңе болгаш суурларга улусчу дружиналар доктаамал ажылдаары күзөңгил. 1945 чылдың чайынында чедир Тывага кем-херек үүлгедиишкени, ылаңкы оорлар үүлгедиг шуут чиктен турган. Ам дээрге, кудуруу чок ийи буттуг бөрүлөр Тывада көвүдээни хомуданчыг-дыр.

Чаа-Хөл дээрге, янзы-бүрү националдыг кижилериниң, улустарның найыралының чурту — деп, М.Дапиктың бижээни кончук шын:

Аймак-сөөк ылгай көрбес
Арат чонуг Чаа-Хөлүм,
Орус, хакас өргүн чонунуң
Оруу болган Чаа-Хөлүм.
Аңгыр кужу ужуп келгеш,
Хонуп эртер Чаа-Хөлүм,
Ажил-иши арат чону
Алгап-йөргөн ынак чуртум.

Чаа-Хөлдүң кожуун, сумулар чагыргаларыңа, арат чонунга. Аныяк-өскениңе дуза болур чадавас дээш, бо материалды бижидим. Бир эвес кырган өгбөңер соора бижээн чүүлдер бар болза, менче дыңнадырын диледим.

Алексей ДУГЕРЖАА,
Тыва Республиканың алдар-лыг ажилдакчызы.

болгаш суму чагыргаларының кичээлгениниң төвүңе туруп келгенин дыңнаан болгаш билер мен.

Дөртте, Кара-Суг аржааныңа чайын чер болгандан хөй кижилер кээп, организас чок эмненип, аңаа дыштанып турган. Ол аржаанны суму болгаш кожуун чагыргалары холга езулуг алыр үе келген. Баштайгы ээлчегде аржаан дужунда дөң кырыңа (аңаа мээң ачам Артаа Монгуш болгаш ооң адазы Монгуш Яндак хөй чылдар дургузунда чурттап чораян) ийи-ийи өрээлдиг ам-даа үш бажыңны туткаш, аңаа чайын келген хамаатыларны дыштандырып, оортан орулга кирип алыр арга бар деп бодаар мен. Аржаанны шак ынчаар ажыглап, чурумчуткан соонда аңаа профилакторийни ажыдар дугайында айтырыгны ТР-ниң Кадык камгалал яамызынга тургуп болур ийик. Чер-чуртувустуң аржааныңа кээп, эмненип, дыштанып эгелээн майгыннарлыг хамаатылар чогуур телевирини суму азы кожуун чагыргазыңа бээр ужуруг деп бодаар мен. Бо нарын айтырыгны кожуун болгаш суму чагыргаларының каттышкан коллегия хуралыңа бодамчалыг сайгарып көөрү чүлдүг боор.

Беште, Кара-Суг аржаанының чоогунда чугай өрттедир ак хая бар болгай. Ол хая эвээжээн база, Алдыы, Үстүү өзендерде болза ындыг ак даштар арбын. Сонуургалды албан черлерин-биле керээни чарып тургаш, чугай бүдүрүлгезин сайзырадыры күзөңгил-дыр. Чер-чуртувустуң бойдуз байлаан өскөртөн келген кижилер кайы хамаанчок халас ажыглаар (үптээр) эргези чок. Чаа-Хөлдүң бүгү девискээринде ооң бөйдүз-байлаан камгалаан шыңгыы ээлери — кожуун, суму чагыргалары бар-ла болгай.

Чаа-Хөл дээрге, тоолда ыш-каш, кайгамчык чарааш болгаш кедергей байлак оран. Ооң девискээринде кандыг-даа байлак бар: аржаан суг, уран рудазы, бедик тайгалар, чижээ, Балжак тайгаларында оргаадай безин бар, катчимистиг калбак эзимнер, балык-байлаңгы хемнер, янзы-бүрү аңнар: адыг, сыын, мыйгак, элик, хүлбүс болгаш оон-даа өске. Адар-Төштүн чоогунда Адыр-Бажының чанында Кучун-Курат деп чер бар. Кучун дээрге, үжөң дээн моол сөс, курат дээрге, хүлбүс дээн. Ол ат безин Чаа-Хөлдүң байлаан херечилеп турар.

Ак-Туругуң сонгу талазында суг кечилдир Ак-Довурак деп чер

Тандым турда, чоргаар-ла мен,

Чаа ном

«АВЫС ЧАЙЛААНЫҢ АЗАЛАРЫ»

Тыва Республиканың «Сылдысчыгаш» уруглар солунунун кол редакторунун оралакчызы, Россияның Журналистер Эвилелиниң кежигүнү Адыгжы Саая ындыг аттыг номну чыып тургускаш, редакторлааш, чырыкче үндүргөн.

Номда республиканың аңгы-аңгы булуңнарында школаларда өөреникчилерниң бижээни эң дээр дээн шоодуглуг, баштак болгаш ужураалдар дугайында бижээни, «Сылдысчыгаш» солунга чырыкче үнгөн чогаалдар кирген. Уругларга таарыштыр үндүргөн бичежек номнуң чурук-хөрүк каасталгазын чогаал бүрүзүнде чедингир, чараш кылдыр солуннуң чурукчузу Аяс Байкара чураан, техниктиг редактору Урана Монгуш чараштыр чыскаап каан.

Уруглар чогаалы арай «аскап» турар бо үеде ук ном школаның эге болгаш ортумак класстар

өөреникчилеринге класстан дашкаар номчулга кичээлдеринге ажылгаарынга кончук таарымчалыг. Номда кижизидикчи уткалыг, бичии уругларның бойдуска, дириг амытаннарга ынакшылын, хумагалыг болурун элдээрткен база оорларны сойгалап бижээн ханы өөредиглиг уткалыг чогаалдар бар.

Чаа бижип эгелеп чоруур школары уругларның чогаалдарын тускай ном кылдыр үндүргени дээрге-ле, уругларга улуг деткимчени көргүскени ол деп билзе чогуур. Шынап-ла, шорбажылаан чогаалы чырыкче үнүп кээрге, кым

черле өөрүвес деп. Маңаа «Сылдысчыгаш» редакциязының ажылдакчыларының чогаалдыкчы ажылдап турарын демдеглекседим. Сөөлгү чылдарда солуннуң уткашынарын, каасталгазын экижидип үндүреринден аңгыда, бичии уругларга таарыштыр кылган бичежек номнарны, календарларны, акша-төгөрик айтырыны нарын болзажок, деткиччилерни оон-моон тыптынып үндүрүп турарын онза-лап айытпас аргажок. Бо номну база хөй тиражтыг кылдыр үндүреринге редакция деткиччилерден дуза дилеп турар.

«Авыс чайлааның азалары» деп аттыг чаа номну улуг-даа улус чаңгыс тыныш-биле кончук сонургап номчуур боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Каң-оол САТ.

СПОРТЧУЛАРГА ЧОРГААРЛАНМАС АРГАЖОК

Тываның спортчуларының 2006 чылда Россия, Европа болгаш делегей чемпионаттарына, ол ышкаш делегей чергелиг хөй маргылдааларга чедишкенин киришкенин эрткен чылдың декабрь айда түңнээнин «Шын» солундан номчааш, кижиги чоргаарланып, моон ыңай маргылдааларга, олимпиадаларга тываларның ады үнүп кээр аяс хүн турарына идегел бар апаар.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Ооржак Республика Ордени-биле Россияның сумо хүрешке кол тренери Радислав Монгушту (бо-дап-даа көрүңер даан, барып-барып улуг Россияның мөгелериниң сумога кол тренери!), спорт мастери Каң-Демир Кууларны шаанаан сагыш-сеткилди өөртүп, чоргааралды хайныктырары чөптүг. «РФ-тиң Күш-культуразының болгаш спортунун тергини» хүндүлүг атты алган Хорум-Даг огу Маадыр Монгуш, Хандагайты оолдары Оолак Сат, Сергей Куулар эр хейлер! Бодум хуумда Аяс Монгуш онгуклассчы тургаш-ла,

Хандагайтыга бир дугаар эрткен «Агар сандан ыяш» дагылгазынга моол хүрээ ламаларының киржилге-зи-биле эрткен хүрешке ийи моол мөгени октаанын база Лариса Ооржак 32 кг чедир деңзиге кожууннуң оолдар аразынга хостуг хүреш маргылдаазында чемпионнап каанын утпаан мен.

Пекинге эртер олимпий оюннарына Лариса Ооржак биле ча адаарына Елена Достайга, а сумо хүрешке делегей чемпионаттарына Маадыр Монгуш, Хандагайты киржирин Аяс Монгушка, Каң-Демир Кууларга йөрээп каалы.

Тываның 15 дакпыр чемпиону,

Чаан мөге Аяс Монгуш сумога 200 кг ажыг немец күчүтени тыва арга-биле иштинче будун суккаш аңдарарга, 2 метр ажыг мөге төнмөс чүве хевиске кээп дүшкенин делегей чону кайгаан.

Аяска Күчүтен ат тывыскан херээ чок. Ооң орнунга республика чергелиг 18 хар чедир мөгелерниң хүрежинге Чаан мөге Аяс Монгуштуң тускай шаңналын тыпсыры күзөңчиг.

Тыва адын делегейде алдаржыдып чоруур Армия генералы Сергей Шойгу дег ат-алдарлыг болурун мөгелеривис Аяс Монгушка, Лариса Ооржакка, часпас ча адыкчывыс Елена Достайга, өзүп олар идегеливис Сономаа Кууларга күзөп, оларга мөгейип каалы.

Дадар-оол САТ.

Бажың-Алаак суур.

База катап хүреш дугайында

КҮЧҮТЕН МӨГЕ АТКА ХАМААРЫШТЫР БОДАЛЫМ

«Шын» солунга Кожай-оол Ховалыгның «Күчүтен онаан манап тур» деп чүүлүн номчааш, бодумнуң бодалдарым-биле үлежикседим.

Тыва хүрешке хамаарыштыр материалдарны оон мурнунда солуннарда бижип турган мен. Сөөлгү чээрби ажыг чылдарда тыва хүрештин сайзырап турарын чоннуң эскерип турары шын. Чыл иштинде чай-кыш дивейн суурларга, кожууннарда хүрештер хөй эртип турар апарган, аңаа аныктар база идепкейлиг аңгы хүрежип турары өөрүнчүг. Чаан, Арзылаң болгаш Начын хүндүлүг аттарны киригени мөгелерниң хей-адын, эргебайдалдарын бедиткен.

Эрткен чүс чылдың 1970-1990 чылдарында тыва хүреш дыка куду бады барган турду. Хүрештерни чүгле май бир болгаш Улуг Тирилелге хүннеринде эрттирип турганын чон сактыр. Ол үеде Наадым эрттирерин күрүне денелинге деткивейн турган. Ынчангаш мөгелерниң белеткели багай, маргылдааларга киржилгези кошкак турду.

1964 чылда Тывага үш моол мө-

ге кээп хүрешкен. Олар тыва мөгелерниң шуптузун октаан. Ынчан Тока дарга шыырак тыва мөгелерни сактып, бар-чоктарын четчелеп орган дээр. Баян-Таладан Байыр-Белек Донгакты-даа сагынган дээр. Ол таварылга соонда, Тока дарга тыва хүрештин сайзыралынче кичээңгей салырын дааскан.

1960 чылдарга чедир моол мөгелерниң безин деви аңгы-аңгы турган деп чүвени билер мен. Ону чурт деңелинге чурумчуткан соонда, чаңгыс аай девиер апарган. Бижикчи Кожай-оол Ховалыгның ийи мөгеге чаңгыс салыкчы турзун дээр саналына удур мен. Моолдар сөөлгү салыгларга арткан мөгелерге бирээзинге-ле 8 чедир мөге салыкчыларын үндүрер. Ынчангаш тыва хүрештин дүрүмнерин дарый ажылдап кылыры чугула деп ооң саналын харын деткип тур мен.

Чер-черлерге болган хүреш-

терге боттарының мөгелерин тыртар багай чаңылдыг-дыр бис. Өске мөгелерни боттарын душтуруп туруп бээр чаңылды база эде көрзе чүл?

Тыва хүрештин сайзыралына хамаарыштыр мээң бодалдарым мындыг: оон дүрүмнерин Сергей Ынаажыкович Ооржак биле Кызыл-оол Конгарович Монгуш (Сүт-Хөл) ажылдап кылыр ужурул деп санаар мен. Аңаа хоочун мөгелер Михаил Сундуй-оолду (Ак-Довурак), Шалыыр Доржуно (Өвүр) болгаш Долаан Доржукайны (Чадаана) кириштирери чугула.

Күчүтен мөге деп атты бадылаары чөптүг. Ол атты мурнунда чылдарда хөй катап шүглүп чорраан Семис-оол Сарыгларга, Сүүр-оол Ондарга тыпсыр болза эки.

Чаңгыс хол-биле даяныптарга, октаткан деп санадыр дүрүмнү эде көрзе кандыгыл? Ол ышкаш девигни база чаңгыс аайлаар болза эки.

Чамьян ОНДАР.

Ак-Довурак хоорай.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Танды кожууннуң «Сергей Шойгу» аттыг совхозта хөй чылдарда малчыннап чоруур акым Чаш-оол Байысылаңович ДОНГАККА (Миша) үнүп келген Хаван чылы-биле байыр чедирип, каң дег кадыкты, аас-кежикти, чымыштыг ажыл-ижинге чедиш-киннерни күзөвишаан, дараазында шүлүүмнү тураскааттым.

МАЛЧЫН АКЫМГА

Казырыктыг кара чаштан
Кады ойнап өскен акым,
Ырак черде чурттап чор сен
Ында-хаа дужар-дыр мен.

Чуртташтарын овурунну
Чугаалажып олурлар боор.

Орлан-чикпен, тенексимээр
Олут орбас кайгалымаар,
Ачаң дөзөөн бүдүжүннү
Амдыгаа дээр

Кара бажың көгерерген
Харың база дөгүй берген,
Оолдарың оң хол болган
Онза чурттап чор сен акым.

салбаан чордуң.

Эрзин-Тестиң талазында
Эки малчын чоруурунну,
Эрткен-дүшкен улус чондан
Эки билип чор мен акым.

Баштаксымаар

чаңы-биле

Бажын чайып

олур боор деп,

Хүндүткел-биле,

Николай ДОНГАК.

Пенсионерлерниң,
камгаладылгалыг кижилерниң,
камгаладылга албан черлериниң
болгаш хамаатыларының

КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Күрүне албан чери – Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры, кожууннарда болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда пенсия фондузунуң эргелелдери 2007 чылдың февраль 24 хүнүнде «Ажык эжик» хүнүн эрттирерин дыңнадып тур.

Бедик мергежилдик специалистер хамаатыларны хүлээп алып, оларның айтырыгларына харыылап, пенсия хандырылганы дугайында, чиигелде алып эргелиг хамаатыларга ай санында төлевирлерниң база ажылдавайн турар пенсионерлерге дыштаныр черлерге баар, кээриниң орук шүүделин төлээринин, иениң (өг-бүлениң) капиталын алырының чурумунуң дугайында тайылбырларны бээр.

РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР-де салбырының адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 18, дүрген харылзажып болур телефоннары: 3-04-24, 1-35-48.

Оорнуң оруу муңгаш

СУД ШИИТПИРИН ҮНДҮРГЕН

2006 чылдың түңнели-биле алырга, республика девискээринге нитизи-биле 2404 оор херээ бүрүткеттинген. Шак бо сан-чурагай чүнү көргүзүп турарыл дээрге, хамаатыларының хоойлу-дүрүмнү сагывайн, хүндүлевейн, харын-даа херекке албайн, улуг туралың көргүзүп, харысалгадан кортпайн турарын херечилеп турар-дыр.

РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 175 чүүлү-биле судче кирген кеземче херээн анализтеп көөрге, хөй кези чуртталга бажыңнарында өскөннүң өңчүзүн оорлааш, садыглап саарган үүлгедилер болуп турар. Шак мындыг факт-барымдалар Кызыл хоорайда — 101, Эрзин, Танды, Кызыл кожууннарда 3-4 таварылга бүрүткеттинген.

Чижээ, Эрзин кожууннуң теп рыногунга садыглап турган Моолдун хамаатызы сайгарлыкчынын сес муң рубль ажыг өртектег бараанныг сумказын Эрзин суурнун чурттакчызы Эрес Даваа оорлааш, кеминг херекти үүлгеткен. Ооң таныыры Аяс Чооду Давааның оор херекти кылганын биле тура, ону соксадырының орнунга, оорлап алган бараанындан үш

чүвүрнү, дүрген кургаар хырбаны ап алгаш бар чыткаш, шагдаа ажылдакчыларына туттурган.

Түңнелинде Эрзин кожууннуң ИХК-ниң байысаакчызы Билзек Самыя кеземче херээн кыска хуусаада истеп дооскаш, РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 158 чүүлүнүн 2 кезээ-биле өскөннүң өңчүзүн оорлааны дээш Эрес Даваага, РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 175 чүүлүнүн 1 кезээ-биле олчалап тыпкан эт-хөреңгенин шингээткени дээш Аяс Чоодуна хамгаалыштыр кеземче херээн оттурган. Херектерни судка кириген түңнелинде Эрес Давааны ийи чылда, Аяс Чоодуну бир чылда шенелдеге шииткен.

Лада ОЮН,
ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга
албаны.ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, үлетпур килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9050. Чагыг 21.

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЬЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит",
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинов-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.